নীতিলতাঙ্কুৰ।

NITILATANKUR

সম্পাদক
শ্ৰীশৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামী।

সহকাৰীসম্পাদক
শ্ৰীজয়কৃষ্ণ মিশ্ৰ।

ed by the Government of Assam in the Department
of Historical and Antiquarian Studies.

নীতিলতাঙ্কুৰ।

NITILATANKUR

A treatise on politics and warfare compiled by Bagis Sarma.

Editor

Sarat Chandra Goswami, I.S.O.,

Inspector of Schools, Assam Valley Circle,

JORHAT, ASSAM.

Assistant Editor

Pandit Joy Krishna Misra, M.A.,

Lecturer in Sanskrit,

COTTON COLLEGE, GAUHATI.

320·4
4067

Published by the
Government of Assam in the
Department of Historical and Antiquarian Studies

1941

Foreign 1s. 5d. *Price Rupee one.*

Published by the
Government of Assam in the
Department of Historical and Antiquarian Studies,
Narayani Handiqui Historical Institute,
GAUHATI, ASSAM

FIRST EDITION, MARCH. 1941.

All Rights Reserved.

Printed by—Matindra Nath Sinha,
Lakshmibilas Press Ltd.
14, Jagannath Dutt Lane, Calcutta.

সূচীপত্ৰ।

		Page
Introduction	... ...	v
		পিঠি
প্ৰস্তাবনা	... ...	১
১। প্ৰথমঃ পৰিচ্ছেদঃ- কৰণীয়কাৰ্য্যনিশ্চয়ঃ	...	১
২। দ্বিতীয়ঃ পৰিচ্ছেদঃ—প্ৰকৃতিনিৰ্ণয়ঃ	... ...	৩
৩। তৃতীয়ঃ পৰিচ্ছেদঃ—মণ্ডলনীতিবৃক্ষবিচাৰঃ	...	৬
৪। চতুৰ্থঃ পৰিচ্ছেদঃ– মন্ত্ৰণানীতিবিচাৰঃ	... ...	১১
৫। পঞ্চমঃ পৰিচ্ছেদঃ—যানব্যবস্থা	... ...	১৯
৬। ষষ্ঠঃ পৰিচ্ছেদঃ—কোটব্যবস্থা	... ...	২১
৭। সপ্তমঃ পৰিচ্ছেদঃ—ব্যূহকথনং	... ...	২৮
৮। অষ্টমঃ পৰিচ্ছেদঃ অক্ষৌহিণীকথনং	... ...	৩২

INTRODUCTION

1. **Preliminary.**—Politics was a separate study in India as early as the 7th centry B.C. if not earlier. The earliest mention of it as a separate study is found in the Jātakas, the Rāmāyana and the Grihya-Sutras. In Asoka's inscriptions *utthāna*, a technical term of Hindu politics, occurs. In Kharabela's inscription we have the well known technical terms *Danda*, *Sandhi*, *Bheda* and Sāma. It was then known by the names of *Arthasāstra*, and *Dandanīti*. According to Kautilya, *artha* means territory with human population and *Arthasāstra* means the code of *artha*; and *Dandanīti* means the principles of Government. The title *Dandanīti* was adopted by Usanas and *Arthasāstra* by Brihaspati. Later the terms *Nīti* and *Naya* superseded the old words *Artha* and *Danda*. Kamandaka's metrical work is called *Nītisāra*. Similarly the treatise based on Usanasa's *Dandanīti* is called *Sukra-nītisāra*. *Panchatantra* adopts the term *Naya-sāstra*. In the present work, as in other *nibandhas*, the term *Naya-sāstra* is adopted.

The study of Hindu politics was continued in India during the Muslim period. The Hindu lawyers compiled several works on the subject from the 14th to the 18th century. They are called *nibandhas* or hand-books. The famous jurists Chandeswar Mantrin, Mitra Misra and Nilakantha compiled several works on Hindu politics. Our present author Bagis Dwija also belongs to this list. These treatises being the works of a decadent period bear no originality. The merit of these works lies in the preservation of some valuable extracts from authorities which are otherwise unknown.

2. **The Manuscript.**—The name of the present manuscript is *Nītilatānkur*. It belongs to the number of those valuable manuscripts lying unnoticed in various parts of Assam whose publication will throw a good deal of light on the cultural history of the Province.

The manuscript was found in the village of Gajpuriya in Hatichung Mouza of Nowgong district. It is in the possession of Srijut Nityananda Sarma of that village. It is written on the barks of *Sanchi*, and conists of 24 leaves, each measuring 12 inches by 3 inches. Each page contains 7 lines. Photographs of two pages have been inserted in the present publication as frontispiece.

I first came to know of the manuscript from Srijut Toseswar Sarma, now a teacher of the Nowgong Government High School. He made a copy for me and later on gave me the manuscript for my inspection and comparison with the copy. The manuscript has been returned to its owner Srijut Nityananda Sarma.

3. **The Author.**—The author of this manuscript is very probably an ancestor of the present owner. He mentions his name as simply Bagis. A family tree of Srijut Nityananda Sarma shows that one Manuram Dev went to Upper Assam with Bangshi Gopal Dev to preach Vaishnavism. They establishad a Satra near Bokakhat called Kuruabahi which still flourishes as one of the four principal monasteries of Assam. Manuram's son Bibhuram Dev was a Bhagati or Bhagavat expounder attached to this Satra. The genealogy is as follows :

Manuram

Bibhuram Dev

Haridev

Rangacharan

Parasuram Vidyavagis (the author)

Joytidhar

Balaram — Chenaram, nowliving.

(sons of Balaram) Nityananda the Ms. owner. — Chandranath, now living.

Parasuram was a good scholar. He studied Sanskrit first in Kamrup and then went to Navadwip, where, he earned the title of Vidyabagis. This Parasuram is perhaps the author of the manuscript.

Bangshigopal Dev was a preacher of the early seventeenth century. Allowing 30 years for each generation, it will appear that Parasuram was a man of the late eighteenth century or early nineteenth century.

This manuscript was compiled under the patronage of Saratchandra Duara Phukan. I have not been able to trace him. He must have been an Ahom official of the famous Duara family.

This theory about the time of the author is supported by another work composed by one Bagis. In the *Awahan* of *Ahar*, 1854 Saka (1932 A. D.) Srijut Khetradhar Bargohain, B. A., published an account of this manuscript. It is a translatian of the well known work *Hitopadesa*. This was composed by a Brahman poet called Bagis in the reign of Kamaleswar Singha under the direction of the King's mother. The following colophon is taken from the extracts given by Mr. Bargohain ;—

> "*Nītir sāgar ito sāstra manohar ;*
> *Tānka parhi-suni jnāni hawe nar.*
> *Jayoti Kamaleswara Singha narapati*
> *Bisuddha sevaka pātra-mantri samanwiti.*
> *Rāja-jananira ājnā jatne sire dhari*
> *Bhanati Bāgisa Dwija bolā Hari Hari.*"

This *Sāstra*, which is a veritable ocean of *Nīti*, is a heart-stealing one. By reading and hearing it men attain wisdom. May King Kamaleswar Singha prosper with his loyal servants, ministers and advisers. Bagis Dwija has written this treatise in obedience to the behest of the King's mother. Now, all should utter *Hari, Hari.*

In another chapter the author describes himself—

Bhanati Bagisa Kavi Suryar tanai ;
Ghosioka Rama-Krishna sabhāsada cay.

The poet Bagis, son of Suryya, has written this treatise. The assembly of listeners should propagate the names of *Rama* and *Krishna*.

Now according to the genealogical table the name of Bagisa's father was Rangacharan, and that of his son Jyotidhar. Jyotidhar means 'Sun'. Therefore it is difficult to explain why the poet calls himself son of 'Suryya' unless there is some confusion of the names in this table. Also it may be that the real name of the poet's father was not Rangacharan. Because of his brilliant complexion he might have been so called. Rangacharan is not a usual name of a Brahman.

Kamaleswar Singha was the king of Assam from 1795 to 1810 A. D. It can, therefore, be said with all probability that Parasuram Vidyabagis was our author.

It is evident from his writings that Bagis possessed wide learning in various branches of Sanskrit literature and was well versed in Nitisastras. His quotations from Māgha, Amara, *Panchatantra*, and the *Mahabharata* testify to his wide scholarship.

4. **The Value of the Manuscript.**—For a student of cultural history of Assam the manuscript possesses very great value. It shows that even in the decadent period of Ahom rule attention was paid to scholarship ; and that noble ladies patronised and encouraged learning. It further shows the wide interest the Assamese scholars took in all branches of learning.

I am not aware that any other Indian vernacular of this period has literature of this type. Ancient Assamese is however very rich in manuscripts on all sorts of subjects.

The manuscript possesses considerable value from the linguistic point of view as well. The brief and succinct translation into simple Assamese of the Sanskrit texts shows a good specimen of our language in the eighteenth century and its expressiveness and vigour.

The special merit of the work lies on its indigenous exposition of a number of difficult texts of Kamandaka's *Nītisāra*, *e. g.*, his explanation of the text *asta-sākham* etc. seems to be more reasonable and sound than that adopted in the extant commentary of Kamandaka.

5. **Sources of the Treatise.**—The work, being a compendium of Kamandaka's *Nītisāra*, contains a large number of quotations from its original. The readings adopted in this manuscript mostly differ from the printed texts published in Madras. Most probably our author used some Mithila recension of Kamandaka.The late Mr. K. P. Joyaswal observed in his introduction to Chandeswara's *Rājanītiratnākara*,—"For the purpose of comparison I obtained a copy of Kamandaka from Mithila. It was dated Saka 1476 or A. D. 1554. It was copied for Gabhurakhan (evidently some big Zemindar) of Kāmapura who was well-versed in the principles of politics." Gābharukhān was a Bhuyan, a contemporary of Sankerdev and a cousin of the great reformer. Evidently this version was current in Kamrup, and our author had a copy.

Original readings of the manuscript have been carefully retained except in cases of the obscure passages where the Madras readings have been substituted. In absence of proper help it has not been possible to find out references to a few passages.

6. **The Subject Matter.**—The *first* section is called *Karaniya Kāryya-nischaya.* This section introduces the subject matter. Here we find the discussion of the important topic of *Mantranā*—how it should be conducted in

order that it attains stability. A king should not go out on an enterprise without determination of his possible forces and sources of help.

The *second* section is called *Prakriti-pariccheda*. The following matters are discussed in this section in accordance with the opinions of other authorities—suitable place for *Mantranā*, importance of strict secrecy of *Mantranā*, number of persons to be engaged in *Mantranā*, the five *angas* or accessories of *Mantranā*, the constituent parts of *Prakriti* according to different authorities.

The *third* section describes the different *Mandals* or modes of arrangements of the *Prakritis*. The subject is explained by the author with the help of clear diagrams. Herein lies the special merit of the treatise. Next the author explains the grand conception of *Nitibriksha* with its eightfold branches, fourfold roots, twofold foundation, sixty leaves, six flowers and three fruits with the help of a diagram. Lastly the author gives the sixteen different kinds of *Sandhi*.

The *fourth* section discusses miscellaneous matters, such as, unsuitable occasions for *Sandhi*, desirability of killing enemies even by adoption of unfair means, fit time and place for *Bigraha* or war, diplomatic policies to be adopted by a king in order to exterpet his enemies, the duties of a king in respect of his subjects in times of danger. Then the author discusses the *Tribarga* (*i. e. Kshaya, Sthāna* and *Briddhi*), the *Astabargas* (*i. e., Krishi, Banikpath, Durga, Setu, Kunjarbandhan, Khanyākar, Baladān, Sunya-nibesan*) and the four *Upāyas* (*i. e., Sāma, Dāna, Bheda* and *Danda*).

The *fifth* section is called *Yāna Vyavasthā*. Here the author explains military operations, organisation of armies with diagrams.

The *sixth* section deals with the process of constructing different kinds of *Kotas*, the campaign, the ways of piercing through the *Kotas* of the enemies camp.

The *seventh* section explains different military arrays called *Byuhas*, such as, *Gomutrika*, *Ahsan ari*, *Sakata*, *Makar* etc.

The *eighth* section explains the grand unit of an army called *Akshauhinī*.

7. **Acknowledgment.**– I have expressed above my indebtedness to Srijut Toseswar Sarma who helped me to get the manuscript and to Srijut Nityananda Sarma who lent me the use of it. I am thankful to Pandit Umakanta Misra for his kind assistance in tracing the passages from Māgha. But I am greatly indebted to Pandit Joy Krishna Misra, M.A., for the very valuable assistance he gave me in editing this manuscript. Without his help it would not have been possible for me to bring out this edition in the midst of my heavy official duties. He has helped me in all details of the work ; and in appreciation of his service I have obtained his permission to put in his name as assistant editor of this manuscript. Finally I am indebted to Rai Bahadur Dr. S. K. Bhuyan, the Honorary Director of Historical and Antiquarian Studies of Assam for his generous response to my request to publish this manuscript from his Department. As soon as I told him of the manuscript Dr. Bhuyan was good enough to write to the Government for permission to take up this manuscript as one of the publications of his Department. The Government has kindly given this permission. I thank the Rai Bahadur for his help, but for which this manuscript might not have been published even now.

Jorhat, Assam.
March 25, 1941.

S. C. Goswami.

নীতিলতাঙ্কুৰ।

প্ৰস্তাবনা।

শ্ৰীগোবিন্দপদাৰবিন্দমধুপঃ শ্ৰীমৎচমূনায়কো
দ্বাৰাবংশগভীৰসাগৰশৰচ্চন্দ্ৰশ্চিৰং ৰাজতাং।
যস্যাজ্ঞাং হৃদয়ে নিধায় বিদুষাং প্ৰীত্যৈ নৃপাণাং ধ্ৰুবং
শাস্ত্ৰং নীতিলতাঙ্কুৰং বিতনুতে বাগীশশৰ্ম্মা কৃতী॥

লক্ষ্মীকান্তপদদ্বন্দ্বং নত্বা বাগীশশৰ্ম্মণা।
ক্ৰিয়তে ৰাজবৰ্গাণাং হিতাৰ্থং নীতিসংহিতা॥

প্ৰথমঃ পৰিচ্ছেদঃ।

কৰণীয়কাৰ্য্যনিশ্চয়ঃ।

তত্ৰ প্ৰথমং মন্ত্ৰণায়াঃ স্থৈৰ্য্যমেব নিৰূপ্যতে,—

অফলানি দুৰান্তানি মনোৰথফলানি চ
অশক্যানি চ কাৰ্য্যাণি নাৰভেত বিচক্ষণঃ॥

অস্যাৰ্থঃ—যৎকাৰ্য্যং অফলং ফলশূন্যং দুৰান্তং অন্তৰহিতং দীৰ্ঘসূত্ৰমিত্যৰ্থঃ, মনোৰথফলং চিন্তমিতি বাঞ্ছামাত্ৰফলমেব, এমত কাৰ্য্যক মতিমন্ত পুৰুষে না কৰিবেক।

Library books will give you joy for ever
if handled carefully with clean hands

নীতিলতাঙ্কুৰ।

প্ৰস্তাবনা।

শ্ৰীগোবিন্দপদাৰবিন্দমধুপঃ শ্ৰীমৎচমূনায়কো
দ্বাৰাবংশগভীৰসাগৰশৰচ্চন্দ্ৰশ্চিৰং ৰাজতাং।
যস্যাজ্ঞাং হৃদয়ে নিধায় বিদুষাং প্ৰীত্যৈ নৃপাণাং ধ্ৰুবং
শাস্ত্ৰং নীতিলতাঙ্কুৰং বিতনুতে বাগীশশৰ্ম্মা কৃতী॥

লক্ষ্মীকান্তপদদ্বন্দ্বং নত্বা বাগীশশৰ্ম্মণা।
ক্ৰিয়তে ৰাজবৰ্গাণাং হিতাৰ্থং নীতিসংহিতা॥

প্ৰথমঃ পৰিচ্ছেদঃ।

কৰণীয়কাৰ্য্যনিশ্চয়ঃ।

তত্ৰ প্ৰথমং মন্ত্ৰণায়াঃ স্থৈৰ্য্যমেব নিৰূপ্যতে,—

অফলানি দুৰান্তানি মনোৰথফলানি চ
অশক্যানি চ কাৰ্য্যাণি নাৰভেত বিচক্ষণঃ॥

অন্বয়াৰ্থঃ—যৎকাৰ্য্যং অফলং ফলশূন্যং দূৰান্তং অন্তৰহিতং দীৰ্ঘসূত্ৰমিত্যৰ্থঃ, মনোৰথফলং জিতমিতি বাঞ্ছামাত্ৰফলমেব, এমত কাৰ্য্যক মতিমন্ত পুৰুষে না কৰিবেক।

অনালোচিতকাৰ্য্যস্য বাগ্‌জালং বাগ্মিনো বৃথা
নিমিত্তাদপৰাদ্ধেষোর্ধানুষ্কস্যেব বল্গিতং। মাঘ—২।২৭

অন্বাৰ্থঃ—হিতকাৰী পুৰুষেৰে কাৰ্য্য আলোচন কৰি শুভাশুভ স্থিৰ কৰিব। যি পুৰুষে পৰস্পৰ কাৰ্য্য আলোচন নকৰি কৰিম বোলে তাৰ বাক্য মিছা; যেন কোনো ধানুষ্ক পুৰুষে হেদামত বাণ লগাব নোৱাৰিলে তাৰ অঙ্গীকৃত যেন অসত্য তেমত বুঝিব।

শক্যাশক্যপৰিচ্ছেদং কুৰ্য্যাৎ বুদ্ধ্যা প্ৰসন্নয়া
কেবলং দন্তভঙ্গায় হস্তিনঃ শৈলতাড়নং। কামন্দক—১২।১১

অন্বাৰ্থঃ—পুৰুষে প্ৰসন্ন সুতীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ দ্বাৰায় আপোনাৰ সৈন্যৰ বলবীৰ্য্য সামৰ্থ্যক বুঝি কাৰ্য্যৰ শক্যাশক্য সিদ্ধাসিদ্ধ বিচাৰ কৰি নিশ্চয় কৰিব। যেনে কোনো বলবন্ত হস্তীয়ে বলৰ দৰ্পত পাকি পৰ্ব্বতক ভেদ কৰে, পৰ্ব্বতো ভেদ নহে দন্তো ভাগে দুঃখমাত্ৰ পাএ। এমত কৰিলে দুঃখমাত্ৰ পাই, এমত নকৰিব।

লোকপ্ৰসিদ্ধমেবৈতৎ বাৰি বহ্নের্নিয়ামকং।
উপায়োপগৃহীতেন তত্তেনৈব বিশোষ্যতে॥ কাম—১২।২৯

অন্বাৰ্থঃ—অগ্নি জলৰ পৰস্পৰে শত্ৰু। জলেন অগ্নিং নাশয়তি। সেই অগ্নিয়েৰে উপায়ৰ দ্বাৰাই গৃহীত হলে সেই জলকে শোষণ কৰে। এতেকে সৰ্ব্বথা উপায় প্ৰধান।

নিষ্ফলং ক্লেশবহুলং সন্দিগ্ধফলমেবচ
ন কৰ্ম্ম কুৰ্য্যান্মতিমান্ মহাবৈৰাৰ্থকানি চ॥ কাম—১২।২২

অন্বাৰ্থঃ—যৎ কাৰ্য্যং নিষ্ফলং ফলৰহিতং, ক্লেশবহুলং দুঃখবহুলং, সন্দিগ্ধফলং ইদং কাৰ্য্যং ভবেন্নোবা ইতি সংশয়ঃ॥

ইতি কৰণীয়কাৰ্য্যনিশ্চয়ঃ॥

—o—

দ্বিতীয়ঃ পৰিচ্ছেদঃ।

প্ৰকৃতিনিৰ্ণয়ঃ।

অথ মন্ত্ৰণাস্থানং নিৰূপ্যতে,—

নিস্তম্ভে নিৰ্গবাক্ষেচ নিৰ্ভিত্তে তমসাশ্ৰয়ে।
প্ৰাসাদোপৰ্য্যৰণ্যে বা মন্ত্ৰয়েত বিপশ্চিতা॥ কা—১২।৪৭

অন্বয়ার্থঃ—নিস্তম্ভে বায়োৰসঞ্চাৰে নিৰ্গবাক্ষে ইন্দ্ৰাক্ষিৰহিতকুড্যাদৌ নিৰ্ভিত্তে গোময়াদিনা লিপ্তকুড্যাদৌ তমসাশ্ৰয়ে মহান্ধকাৰে প্ৰাসাদোপৰি গৃহোপৰি অৰণ্যে মনুষ্যৰহিতে।

হিতং কথ্যতে,—

মন্ত্ৰয়েত্তেহ কাৰ্য্যাণি নানাপ্তেন বিপশ্চিতা
আপ্তমূৰ্খমনাপ্তঞ্চ পণ্ডিতং পৰিবৰ্জয়েৎ। কা—১২।৪

অন্বয়ার্থঃ—মতিমন্ত পুৰুষে হিতকাৰী পুৰুষ মূৰ্খ হলেও মন্ত্ৰণাত গ্ৰহণ কৰিব। অহিত পুৰুষ পণ্ডিত হলেও এৰিব।

মন্ত্ৰণায়াঃ গোপনমাহ,—

সংৰক্ষয়েন্মন্ত্ৰবীজং তদ্বীজং হি মহীভুজাং
তস্মিন্ ভিন্নে ধ্ৰুবো ভেদো গুপ্তেগুপ্তিৰনুত্তমা।

অন্বয়ার্থঃ—ৰাজাএ মন্ত্ৰণাবীজক সংবৃত কৰি ৰাখিব। যাতো ৰাজাৰ মন্ত্ৰণাহে বীজ-অঙ্কুৰ। সেই মন্ত্ৰণা অঙ্কুৰ ভিন্ন হলে ৰাজাৰ শত্ৰুৰ পৰা ভেদ হয়। ভালৰূপে ৰক্ষা কৰিলে ৰাজাৰো ৰক্ষা হবে।

মন্ত্ৰো যোধইবাধীৰঃ সৰ্ব্বাঙ্গৈঃ সম্ভৃতৈৰপি
চিৰং ন সহতে স্থাতুং পৰেভ্যো ভেদশঙ্কয়া। মাঘ—২।২৯

অন্বয়ার্থঃ—চাৰিও অঙ্গেৰে যুক্ত হৈছোতেও যোদ্ধাক পুৰুষ চঞ্চল, মন্ত্ৰণাকো তেনেকৈ বুজিব। চিৰকাল নথব, চিৰকাল হলে শত্ৰুৰ পৰা ভেদ হই।

শুভদৈবযুক্তস্য প্ৰধানতামাহ,—

কুৰবোঽস্বহিতং মন্ত্ৰং সভায়াং চক্ৰিৰে মিথঃ।
দুৰ্য্যোধনবিনাশায় ভাগ্যহীনপুৰঃসৰাঃ॥

—প্ৰয়োগৰত্নমালাধৃতমহাভাৰতবচনম্।

অস্যাৰ্থঃ—কুৰুসকলে আপোনাৰ হিতমন্ত্ৰণাক ৰহস্য কৰি কৰিলে। সেই মন্ত্ৰণাত অশুভ দৈবযুক্ত কৰ্ণ শকুনি দুৰ্য্যোধনাদি যি হেতু প্ৰধানতা হল এতেকে সেই মন্ত্ৰণাএ আপোনাকে বিনাশ কৰিলে। এতেকে শুভকালত শুভযুক্ত পুৰুষক প্ৰধান কৰিব। কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাএ শুভ অশুভ বুজিব।

মন্ত্ৰভেদদোষমাহ,—

মন্ত্ৰভেদেঽপি যে দোষাঃ প্ৰভবন্তি মহীক্ষিতাং
নহ্যশক্যাঃ সমাধাতুমিতি নীতিবিদাং মতং।

অস্যাৰ্থঃ—ৰাজাৰ মন্ত্ৰ ভেদ হলে যে দোষ হয় বৰ্ষশত ব্যাপাৰৰ দ্বাৰাও সেই দোষক নষ্ট কৰিবলৈ সমৰ্থ নোহে। এতেকে যত্ন কৰি ভেদ নহয় হেনকৈ ৰাখিব।

উপায়েন সৰ্ব্বং সাধ্যতে,—

ন ক্বচিৎ কিঞ্চিদস্তীহ বস্তুসাধ্যং বিপশ্চিতাং
অয়ঃখণ্ডমুপায়েন দ্ৰবতামুপনীয়তে।

অস্যাৰ্থঃ—উপায়ৰ দ্বাৰাএ পুৰুষে অয়ঃ খণ্ডকে দ্ৰবতা কৰে, এতেকে সংসাৰত বুদ্ধিৰ অসাধ্য বস্তু কিছু নাই।

তদপিযত্নাদেব সিধ্যতি,—

ৰজ্যমানময়ঃখণ্ডং ন তৃণানি নিকৃন্ততি
তদন্যমপি ধাৰাবৎ ভবত্যীপ্সিতসিদ্ধয়ে।

যিমত খড়্গৰ ফাকৰ মামৰাদিক দূৰ কৰি অনেক ৰঞ্জন কৰে তথাপি সেই খড়্গৰে তৃণকো ছেদ নকৰে। যদি সেই খড়্গকে উপায়ৰ দ্বাৰায় সুতীক্ষ্ণ ধাৰাযুক্ত কৰে বাঞ্ছা কৰি যাকে কাটিব খোজে তাকে কাটিব পাৰে।

মন্ত্ৰণামণ্ডলমুচ্যতে,—

দ্বাদশেতি মনুঃ প্ৰাহ ষোড়শেতি বৃহস্পতিঃ
উশনা বিংশতিৰিতি মন্ত্ৰিণাং মন্ত্ৰমণ্ডলং। কা—১২।৪৮

মনুৰ মতে দ্বাদশ আপ্ত পুৰুষেৰে মন্ত্ৰণা কৰিব, বৃহস্পতিৰ মতে ষোড়শ আপ্ত পুৰুষেৰে মন্ত্ৰণা কৰিব, উশনাৰ মতে বিংশতি পুৰুষেৰে মন্ত্ৰণা কৰিব। আকে মন্ত্ৰীসকলৰ মন্ত্ৰণামণ্ডল বুলি বুজিব।

অথ মন্ত্ৰণায়াঃ পঞ্চাঙ্গমাহ,—

সহায়াঃ সাধনোপায়া বিভাগো দেশকালয়োঃ
বিপত্তেশ্চ প্ৰতীকাৰঃ পঞ্চাঙ্গো মন্ত্ৰ উচ্যতে। কা—১২।৩৬

অস্যাৰ্থঃ—এই পঞ্চাঙ্গকে মন্ত্ৰণাৰ অঙ্গ বোলে। সহায় বুলি মিত্ৰক বোলে, সাধন বুলি যুদ্ধোপকৰণক বোলে, উপাই বুলি সামাদি চাৰি উপায়কে বোলে। দেশকালৰ বিভাগক জানিব। মন্ত্ৰণাত বিপত্তি মিলিলে প্ৰতিকাৰ কৰিব পাৰিব। নীতিমন্ত পুৰুষে মন্ত্ৰণা কৰি ক্ৰমে শিৰ স্কন্ধ বাহু উৰু পাদ এই পঞ্চাঙ্গকে মন্ত্ৰণাত নিয়োজন কৰিব। সাঙ্গ হলেহে ক্ৰিয়া ফলৱন্ত হয়।

বৈদিকক্ৰিয়াদৌ বোদ্ধব্যা।

প্ৰকৃতিঃ কথ্যতে,—

যথান্তৰাত্মা প্ৰকৃতীৰধিষ্ঠিত
শ্চৰাচৰং বিশ্বমিদং সমশ্নুতে
তথা নৰেন্দ্ৰঃ প্ৰকৃতীৰধিষ্ঠিত
শ্চৰাচৰং বিশ্বমিদং সমশ্নুতে॥ কা—৪।৭৫

অস্যাৰ্থঃ—শ্ৰীনাৰায়ণ পৰমেশ্বৰদেৱে প্ৰকৃতি স্বমায়াক আশ্ৰয় কৰি চৰাচৰ বিশ্বক সৃষ্টি কৰি ব্ৰহ্মা বিষ্ণু ৰুদ্ৰ দশদিক্‌পালাদি স্থানে স্থানে নিযোজন কৰি সৃষ্টি স্থিতি সংহাৰ বিহাৰ ভোগাদিক কৰে, তেনে প্ৰকাৰে নৰেন্দ্ৰৰাজাও অমাত্যাদিক স্ব স্ব স্থানত নিয়োজন কৰি পৰম সুখে বিহাৰ ভোগাদি কৰিব।

অমাত্যৰাষ্ট্ৰদুৰ্গাণি কোষো বলঞ্চ পঞ্চমঃ
এতাঃ প্ৰকৃতয়স্তজ্‌জ্ঞৈৰ্বিজিগীষোৰুদাহৃতাঃ। কা—৮।৪

এতাঃ পঞ্চ তথামিত্ৰং সপ্তমঃ পৃথিবীপতিঃ
সপ্তপ্ৰকৃতিকং ৰাজ্যং প্ৰত্যুবাচ বৃহস্পতিঃ। কা—৮।৫

কোনো সকলৰ মতে অমাত্য ৰাষ্ট্ৰ কোষ বল দুৰ্গ এই পাঁচকে প্ৰকৃতি বোলে; বৃহস্পতিৰ মতে অমাত্য ৰাষ্ট্ৰ দুৰ্গ কোষ বল মিত্ৰ স্বামী সাতকে প্ৰকৃতি বোলে; অমৰসিংহৰ মতে স্বামী ৰাজ্ঞা অমাত্য সুহৃদ্ কোষ ৰাষ্ট্ৰ দুৰ্গবলানিচ ৰাজ্যাঙ্গানি প্ৰকৃতয়ঃ পৌৰাণাং শ্ৰেণী আঠকে প্ৰকৃতি বোলে।

ইতি প্ৰকৃতিপৰিচ্ছেদঃ।

—o—

তৃতীয়ঃ পৰিচ্ছেদঃ।

মণ্ডলনীতিবৃক্ষবিচাৰঃ।

দ্বাদশাদি প্ৰকৃতিমণ্ডলং কথ্যতে,—

অৰিৰ্মিত্ৰমৰেৰ্মিত্ৰং মিত্ৰমিত্ৰমতঃ পৰম্
তথাৰিমিত্ৰমিত্ৰঞ্চ বিজিগীষোঃ পুৰস্সৰাঃ।
পাৰ্ষ্ণিগ্ৰাহঃ স্মৃতঃ পশ্চাদাক্ৰন্দস্তদনন্তৰং
আসাৰবলয়ৌ চৈব বিজিগীষোস্তু মণ্ডলং।
অৰেশ্চ বিজিগীষোশ্চ মধ্যমো ভূম্যনন্তৰঃ
অনুগ্ৰহে সঙ্গতয়োৰ্ব্যস্তয়োশ্চ বধে প্ৰভুঃ। কা—৮।১৬-১৮

অৰি·········১··········মিত্ৰ···········১ ···········অৰিমিত্ৰ·········১ মিত্ৰমিত্ৰ·········১·········অৰিমিত্ৰমিত্ৰ···········১···········এই পাঁচোটাকে মণ্ডলৰ আগফালে বুজিব········· ····· ॥ পাৰ্ষ্ণিগ্ৰাহ···········১······ আক্ৰন্দ·····.····১·········আসাৰ ·······১········· ··বলি····· ···১ এই চাইটাকে পাচফালে বুজিব। মধ্যম ভূম্যনন্তৰ দুইক দুই কোখে বুজিব।

মণ্ডলনীতিবৃক্ষবিচাৰঃ।

সম্পন্নস্তু প্ৰকৃতিভিৰ্মহোৎসাহঃ কৃতশ্ৰমঃ
জেতুমীষণশীলশ্চ বিজিগীষুৰিতি স্মৃতঃ।

বিজিগীষু······১ মণ্ডলৰ নাভিত বুজিব।

মণ্ডলাদ্বহিৰেতেষাম্ উদাসীনো বলাধিকঃ
অনুগ্ৰহে সঙ্গতানাং ব্যস্তানাঞ্চ বধে প্ৰভুঃ।

উদাসীন মণ্ডলৰ বাহিৰে বুজিব লেখত নপৰে।

সৈন্যপৃষ্ঠে পুমান্ পাৰ্ষ্ণিঃ পশ্চাৎপাদজিগীষয়া ইতি—ৰত্নকোষঃ।

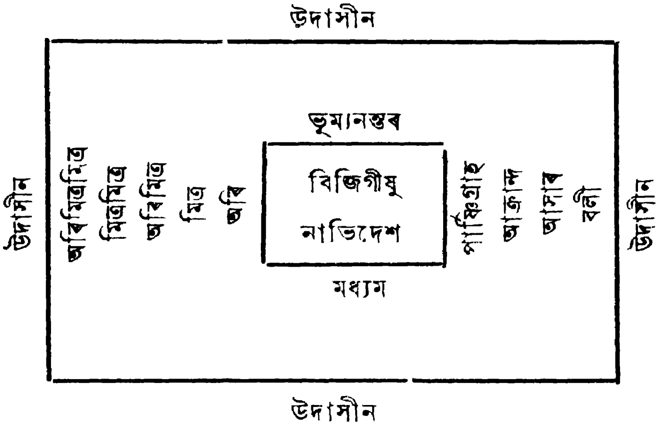

মূলপ্ৰকৃতয়শ্চৈতাশ্চতস্ৰঃ সমুদাহৃতাঃ
আহৈতৎ মন্ত্ৰকুশলশ্চতুষ্কং মণ্ডলং ময়ঃ। কা—৮।২০

মধ্যৰ বিজিগীষুক এৰি বুজিব।

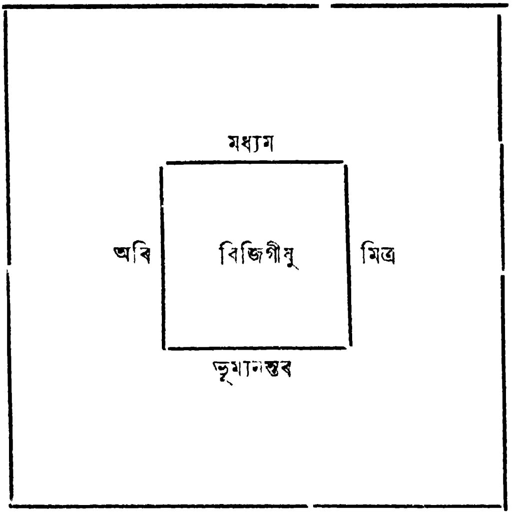

এই চাৰিটাৰে মণ্ডল।

বিজিগীষুৰৰিৰ্মিত্ৰং পাৰ্ষ্ণিগ্ৰাহোঽথ মধ্যমঃ
উদাসীনঃ পুলোমেন্দ্ৰো ষট্‌কমণ্ডলমূচতুঃ। কা—৮।২১

এই ছটাৰে মণ্ডল।

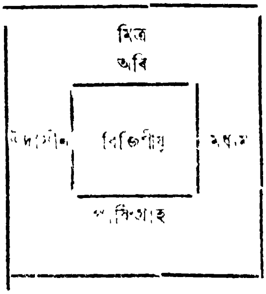

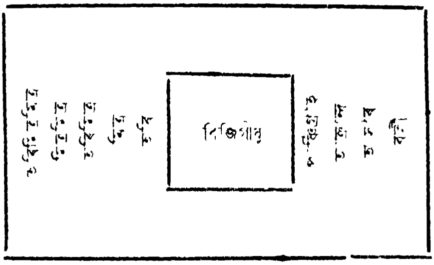

বিজিগীষোঃ পুৰস্তাচ্চ যেচ পশ্চাৎ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ
দশকং মণ্ডলমিদং মণ্ডলজ্ঞাঃ প্ৰচক্ষতে। কা—৮।৩৫
মৌলা দ্বাদশৰাজানোঽমাত্যাদ্যাস্তথাচযাঃ
সপ্ততিদ্ব্যধিকাহ্যেষাং সৰ্ব্বং প্ৰকৃতিমণ্ডলং। কা—৮।২৫

এই দহোটাৰে মণ্ডল।

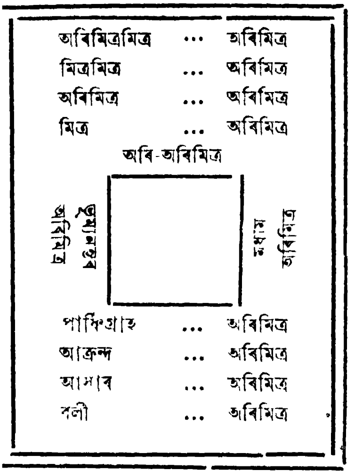

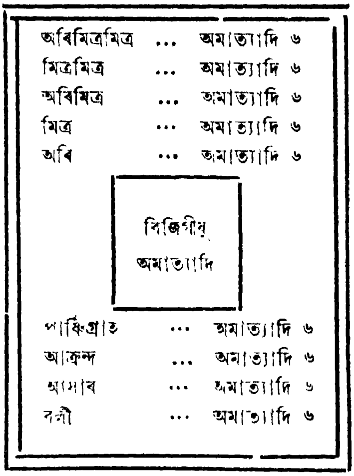

দ্বাদশানাং নৰেন্দ্ৰানাম্ অৰিমিত্ৰে পৃথক্ কৃতে
ষট্‌ত্ৰিংশৎকমিতি প্ৰাহু স্তেচ তেচ পুনৰ্ম্ময়ঃ। কা—৮।৩
দশানাং ভূমিপালানাম্ অমাত্যাদ্যাঃ পৃথক্ পৃথক্
মণ্ডলং মণ্ডলবিদঃ ষষ্টিসংখ্যং প্ৰচক্ষতে। কা—৮।৩৬

দশ ৰাজাক এৰি বুজিব।

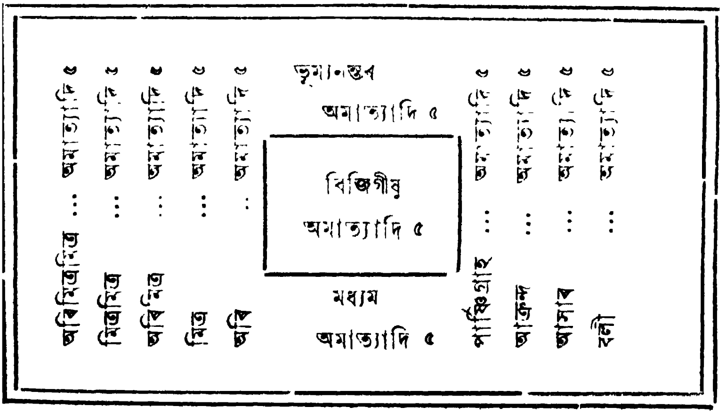

দ্বাদশানাং নৰেন্দ্ৰাণাং পঞ্চ পঞ্চ পৃথক্ পৃথক্
অমাত্যাদ্যাশ্চ প্ৰকৃতীৰামস্তীহ মানবাঃ। কা—৮।২৪

এই বাৰটা ৰাজা সহিতে অমাত্য ১ সুহৃদ্ ১ কোষ ১ ৰাষ্ট্ৰ ১ দুৰ্গ ১ আকে দ্বিসপ্ততি মণ্ডল বোলে।

অষ্টশাখং চতুৰ্মূলং ষষ্টিপত্ৰং দ্বয়ে স্থিতং
ষট্‌পুষ্পং ত্ৰিফলং বৃক্ষং যো জানাতি সনীতিমান্। কা—৮।৪২
সন্ধিৰ্বা বিগ্ৰহো যানমাসনং দ্বৈধমাশ্ৰয়ঃ
ক্ষয়ঃ স্থানঞ্চ বৃদ্ধিশ্চ ত্ৰিবৰ্গো নীতিবেদিনাম্॥

অমৰকোষ—৮।১৮-১০

ভেদোদণ্ডঃ সাম দানমিত্যুপায়চতুষ্টয়ম্॥ অমৰ—৮।২০
নয়স্য বিনয়ো মূলম্ বিনয়ঃ শাস্ত্ৰনিশ্চযঃ॥ কামন্দক—১৮।৩
বিনয়োহীন্দ্ৰিয়জয়স্তদ্‌যুক্তঃ শাস্ত্ৰমৃচ্ছতি॥ কামন্দক—১।২২

ইতি মণ্ডলনীতিবৃক্ষপৰিচ্ছেদঃ

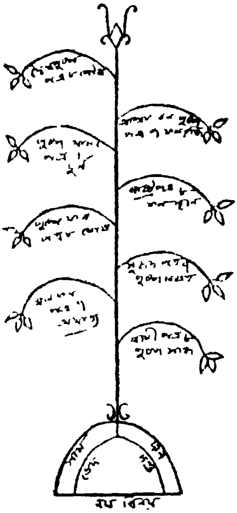

আকে নীতিবৃক্ষ বোলে। ষষ্টি মণ্ডলে নীতিবৃক্ষৰ ষষ্টিপত্ৰকৈ বুজিব।

চতুৰ্থঃ পৰিচ্ছেদঃ।

মন্ত্ৰণানীতিবিচাৰঃ।

সন্ধিৰ্নাবিগ্ৰহো যানমাসনং দ্বৈধমাশ্ৰয়ঃ ॥ অমৰ—৮।১৮
ষড্ গুণাঃ শক্তয়স্তিস্ৰঃ প্ৰভাবোৎসাহমন্ত্ৰজাঃ ॥ অমৰ—৮।১৯
বলীয়সাভিযুক্তশ্চ নৃপোঽনন্যপ্ৰতিক্ৰিয়ঃ
আপন্নঃ সন্ধিমন্বিচ্ছেৎ কুৰ্বাণঃ কালযাপনম্। কামন্দক—৯।১০

অন্বাৰ্থঃ—ৰাজা সন্ধিমন্বিচ্ছেৎ কুৰ্য্যাৎ; কিম্ভুতঃ? আপন্নঃ আপদং প্ৰাপ্তঃ বলীয়সাভিযুক্তঃ বলিষ্ঠেন অভি সৰ্বতোভাবেন যুক্তঃ অনন্যপ্ৰতিক্ৰিয়ঃ ন অন্যা প্ৰতিক্ৰিয়া যুদ্ধাদিকৰণং যস্য ॥

সন্ধিস্তু ষোড়শবিধঃ—কপাল ১ উপহাৰ ১ সন্তান ১ সঙ্গত ১ কাঞ্চন ১ উপন্যাস ১ প্ৰতিকাৰ ১ সংযোগ ১ পুৰুষান্তৰ ১ আদিষ্টনৰ ১ আত্মমিষ ১ উপগ্ৰহ ১ পৰিক্ৰয় ১ উচ্ছিন্ন ১ পৰভূষণ ১ স্কন্ধোপমেয় ১ এই ষোড়শবিধকে সন্ধি বোলে। বিজিগীষুএ শত্ৰু সময় ভাব স্থিতিকে কপাল বুলি। বস্ত্ৰালঙ্কাৰাদিক দিয়া মিত্ৰকৰণকে উপহাৰ বোলে। কন্যা দিয়া মিত্ৰকৰণকে সন্তান বোলে। সুবৰ্ণ সুৱাগাৰ প্ৰায় সম্মিলন হুই নাশকৰণকে সঙ্গত বোলে। সম্পত্তি-বিপত্তি কালতো ভেদ নহে যি তাকে কাঞ্চন বোলে। একে কাৰ্য্যৰ সিদ্ধিক ভাবিয়া মিত্ৰকৰণকে উপন্যাস বুলি, অমৃতাৰ্থে দেবাসুৰবৎ। মই উপকাৰ কৰোঁ, মোকো উপকাৰ কৰিবা এই বুলি মিত্ৰকৰণকে প্ৰতিকাৰ বুলি, ৰামসুগ্ৰীবয়োৰিব। একক উদ্দেশ কৰি উভয় ৰাজাএ মিলিত হুই যাত্ৰা কৰণকে সংহতো বোলে সংযোগিও বোলে। আম্ৰা দুই ৰাজাৰ প্ৰধান পুৰুষ এই কাৰ্য্যক সাধোক এই বুলি মিত্ৰকৰণকে পুৰুষান্তৰ বুলি। শত্ৰুক যদি বলবন্ত হেন দেখে ভূমিৰ একদেশ দি মিত্ৰকৰণকে আদিষ্টনৰ বোলে। স্বসৈন্য সন্ধানকে আত্মমিষ বোলে। যুদ্ধত হাৰি শেষ প্ৰকৃতি ৰক্ষাৰ নিমিত্তে স্বৰ্ণাদিযুক্ত ভাণ্ডাৰাদি দানকে পৰিক্ৰয় বুলি। যুদ্ধত হাৰি আপোনাৰ প্ৰাণ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে সাৰবন্ত ভূমিক এৰি

দিয়নকে উচ্ছিন্ন বোলে। আৰু মোৰ দেশৰ কৰভাৰ স্কন্ধত কৰি দিম এই বুলি মিত্ৰকৰণকে স্কন্ধোপমেয় বোলে।

অথ সন্ধৌ নিষেধমাহ,—

ন সন্ধিমিচ্ছেদ্ধীনেন তত্ৰহেতুৰসংশয়ঃ
অস্য বিস্ৰম্ভমাসাদ্য প্ৰহৰেত্তত্ৰ নিস্পৃহঃ। কা—৯।৬৪

অন্বাৰ্থঃ—যদি শত্ৰুক আপোনাতকৈ হীন যেন দেখে সেইএৰে মিত্ৰ নকৰিব, যাতো তাৰ পৰা সংশয় নাই। এতেকে তাত বিশ্বাস নকৰি নিৰ্দ্দয় হই দণ্ড কৰিব।

অন্যায়েন শত্ৰূন্ হত্বাপ্যদোষ মাহ মহাভাৰতে,—

নিয়মমুপনিহন্যাৎ কূটযুদ্ধেন শত্ৰূন্
ন হি তিৰয়তি ধৰ্ম্মং ছদ্মনা শত্ৰুনাশঃ।
সচকিতমিব সুপ্তং পাণ্ডবানামনীকম্
নিশি সুনিশিতশস্ত্ৰো দ্ৰোণসূনুৰ্জ্জঘান॥

অনয়োৰৰ্থঃ কূটযুদ্ধেন শত্ৰূং হন্যাৎ নিয়ম এব শাস্ত্ৰাৰ্থ এব। অন্যায়েন শত্ৰুনাশঃ ধৰ্ম্মং ন তিৰয়তি ন নাশয়তি যতঃ দ্ৰোণসূনুঃ অশ্বত্থামা নিশি ৰাত্ৰৌ পাণ্ডবানাং সৈন্যং সুপ্তম্ সুনিশিতৈস্তীক্ষ্ণৈৰ্বাণৈঃ জঘান।

নিৰুদ্ধগ্ৰহণং বিগ্ৰহঃ,—

আত্মনোঽভ্যুদয়াকাঙ্ক্ষী পীড্যমানঃ পৰেণবা
দেশকালবলোপেতঃ প্ৰাৰভেতেহ বিগ্ৰহং। কা—১০।২

অন্বাৰ্থঃ—দেশকালবলোপেতঃ সন্ শত্ৰুভিঃ সহ বিগ্ৰহং প্ৰাৰভেত। এবং কুৰ্য্যাৎ পৰেণ শত্ৰুণা পীড্যমানঃ।

দেশাদেশঃ কালাকালঃ কথ্যতে,—

অদেশস্থো বহুৰিপুঃ স্বল্পকেনাপি হন্যতে
গ্ৰাহোঽল্পীয়ানপি জলে গজেন্দ্ৰমপি কৰ্ষতি। কা—৯।৩৯

অস্যাৰ্থঃ —যাতো গ্ৰাহৰ সম্বন্ধি জলে স্বদেশ, গজেন্দ্ৰৰ অদেশ, এতেকে অল্পবল গ্ৰাহেও বলবন্ত হস্তীক গ্ৰহণ কৰিলে। এতেকে সৰ্বথা দেশ প্ৰধান।

ৰাত্ৰাবুলূকো বিনিহন্তিকাকং কাকোঽপ্যুলূকং ৰজনীব্যপায়ে
ইতি স্বকালং সমুদীক্ষ্য যায়াৎ কালে ফলন্তীহ সমীহিতানি।
শ্বানং সমাক্ৰামতিকূলসংস্থং শ্বানশ্চনক্ৰং সলিলাদপেতং
ব্যবস্যমানো ধ্ৰুবমভ্যুপৈতি দেশেস্থিতঃ কৰ্ম্মফলোপভোগ্যং॥

অস্যাৰ্থঃ —উলূকৰ সম্বন্ধে দিন অকাল কাকৰ ৰাত্ৰি অকাল, এতেকে ৰাত্ৰিত ফেঁচাএ কাক মাৰে, দিনত কাকে ফেঁচাক মাৰে। জলেস্থিতঃ শ্বানং কুক্কুৰং নক্ৰঃ ভক্ষতি সলিলাৎ অপেতং ভূমিস্থং ঘৰিয়ালং শ্বানঃ খাদন্তি। ইতি ব্যবস্যমানঃ নিশ্চিত্য দেশস্থিতঃ কৰ্মফলোপভোগ্যং উপেতি প্ৰাপ্নোতি।

স্ফীতঞ্চাপ্যনুৰক্তঞ্চ যদা প্ৰকৃতিমণ্ডলম্
পৰস্য বিপৰীতঞ্চ তদাবিগ্ৰহমাৰভেৎ। কা—১০।২৮

অস্যাৰ্থঃ —যি কালত আপোনাৰ প্ৰকৃতিমণ্ডল স্ফীত বৰ্দ্ধিত অনুৰাগী হব, শত্ৰুৰ বিপৰীত দুৰ্ভিক্ষাদি পীড়িত হব সেই কালত যুদ্ধ কৰিব।

মিত্ৰমাক্ৰন্দ আসাৰো যদাস্যুদ্ দৃঢ়ভক্তয়ঃ
পৰস্য বিপৰীতাশ্চ তদা বিগ্ৰহমাৰভেৎ। কা—১০।২০
ন জাতু গচ্ছেদ্বিশ্বাসং সন্ধিতোঽপি হি বুদ্ধিমান্
অদ্ৰোহে সময়ং কৃত্বা বৃত্ৰমিন্দ্ৰঃ পুৰাবধীৎ। কা—৯।৫৪

অস্যাৰ্থঃ —সন্ধি কৰিলেও অতিবিশ্বাস নকৰিব। ইন্দ্ৰেও সময় কৰি বৃত্ৰক মাৰিলে।

বিস্ৰম্ভাৎ প্ৰিয়তামতি বিস্ৰম্ভাৎ কাৰ্য্যমৃচ্ছতি
বিস্ৰম্ভেনতু দেবেন্দ্ৰোদিতেৰ্গৰ্ভমপাতয়ৎ। কা—৯।৬৭

অস্যাৰ্থঃ —বিশ্বাসৰ পৰাহে সকল কাৰ্য্য হয়, পূৰ্বে বিশ্বাস কৰিহে ইন্দ্ৰে দিতিৰ গৰ্ভ মাৰিলে।

যুবৰাজেন সন্ধায় প্ৰধানপুৰুষেণ বা
অন্তঃপ্ৰকোপং জনয়েদভিযোক্তুঃ স্থিৰাত্মনঃ। কা—৯।৬৮

আত্মোৎসর্গেন মহতা লেখৈৰ্বাপ্যথ সংহিতৈঃ
প্ৰধানপুৰুষস্তেহ কুৰ্বীতাৰ্থপ্ৰদূষণং। কা—৯।৬৯

দূষিতেচ মহামাত্যে ৰিপুৰুগ্ৰোহি ধীমতা
স্বপক্ষে যাত্যবিশ্বাসমিত্থস্তূতস্ত নিষ্কৃতিঃ। কা—৯।৭০

অৰেৰমাত্যান্ সন্ধায় তদাৰম্ভান্ সমুন্নয়েৎ
ভিষগ্ দানেন বা শক্ৰন্ ৰসদানেন সাধয়েৎ।
অৰেঃ সৰ্বত্ৰ যত্নেন অন্তঃকোপং প্ৰকোপয়েৎ
অৰেঃ কোপমথানিষ্টমনুস্যত্য প্ৰধৰ্ষয়েৎ। কা—৯।৭২

তদ্দেশকৃতসম্বাসৈশ্চাৰৈৰ্নিমিত্তকৈৰপি
উপোঢব্যসনাদেশং কাৰয়েৎ সিদ্ধলক্ষণৈঃ। কা—৯।৭৩

স্বস্তি শ্ৰীসকলগুণগ্ৰামাভিৰাম-মিত্ৰবাৎসল্য-পৰমোদাৰচৰিতেষু লিখনং কাৰ্য্যঞ্চ। আগে সমাচাৰ এহি স্বদেশৰ স্বতন্ত্ৰ ৰাজা যেঞিকে অভিষেক ৰাজাৰ আমাৰ দেহো তাঞিতে উৎসৰ্গিতেছি। যেমত প্ৰকাৰে বাঞ্ছা সিদ্ধ হয় তেমত কৰিতে যোগ্য। তাঞিৰো পূৰ্ব অঙ্গীকৃত পালিতে যোগ্য, ইহাত অন্যথা নাকৰিবেন ৰামৰামকি দোহাই। তাঞিৰ অৰ্থে বহু মূল্য বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰাদি দিয়া গৈছেন। পাচে এই পত্ৰ যেনেকৈ স্বৰাজাই পাই তেমত কৰিব। আৰু বৈদ্যৰ মণিমন্ত্ৰ ঔষধৰ দ্বাৰাও ৰসদানৰ দ্বাৰাও শক্ৰৰ মধ্যত পৰস্পৰে কোপ জন্মাব।

যুবৰাজাক লাগি এই নিয়মে পত্ৰ লিখি দিব। স্বস্তি শ্ৰীসকলগুণাভিৰাম-গ্ৰামধাম-সুচাৰুচৰিত্ৰ-চিত্ৰিতাশেষ-দিগন্তৰালযুবৰাজেষু লিখনং কাৰ্য্যঞ্চ। আগে সমাচাৰ এহি তাঞিৰ পত্ৰ ভেজিচেহি। আম্ৰাও পত্ৰত মিলনৰূপ হকিকত শুনি পৰমানন্দ সন্দোহে আপ্যায়িত হৈলাম, বিলম্ব নাকৰিবেন্।

এইৰূপ পত্ৰ লেখি দি শক্ৰৰ মধ্যত কোপ জন্মাব। প্ৰধান পুৰুষক লাগি এইৰূপে পত্ৰ দিব। স্বস্তি শুভাশয়-পৰমোদাৰ-চাৰু-সমাচাৰ-চৰিত্ৰেষু

লিখনং কাৰ্য্যঞ্চ। আগে তাঞ্চিঁৰ আমাত মিলিত শৰণ ৰাম ৰাম শুনি পৰমানন্দে সন্তোষিত হৈলাম। কিন্তু উচিত কৰিতে যোগ্য।

সচিবঃ কিম্বা মন্ত্রী য আদাবেবচ ভূপতৌ
যুদ্ধোদ্‌যোগং স্বভূত্যাগং নির্দ্দিশত্যবিচাৰয়ন্।
ক্রমাদ্বেতসবৃত্তিস্তু প্রাপ্নোতি বিপুলাং শ্রিয়ম্
ভুজঙ্গবৃত্তিৰাপ্নোতি বধমেবতু কেবলম্।
কৌৰ্ম্মং সঙ্কোচমাস্থায় প্রহাৰমপি মৰ্ষয়েৎ
প্রাপ্তেকালেতু মতিমানুত্তিষ্ঠেৎ ক্রূৰসৰ্পবৎ। কা—১০।৩৮

বেতস বৃত্তি—বেতস লতাএ অঙ্কুৰিত হুয়া বৃক্ষ শত্রুক সহায় কৰি মূল মধ্য অগ্রত চৰিয়া ক্রমে সেই বৃক্ষ শত্রুক নাশ কৰে।

উত্থানেনেধয়েৎ সত্ত্বম্ ইন্ধনেনেব পাবকম্
শ্রিয়ো হি সততোত্থায়ী দুৰ্ব্বলোঽপি সমশ্নুতে। কা—১৪।৯
ভোক্তুং পুৰুষকাৰেণ দুষ্টাংস্ত্রিয়মিব শ্রিয়ম্
ব্যবসায়ং সদৈবেচ্ছেৎ নহি ক্লীববদাচৰেৎ। কা—১৪।১০

ৰাজকাৰ্য্যমাহ,—

মন্ত্রো মন্ত্রফলাবাপ্তিঃ কাৰ্য্যানুষ্ঠানমায়তিঃ
আয়ব্যয়ৌ দণ্ডনীতিৰমিত্রপ্রতিষেধনম্।
ব্যসনস্য প্রতীকাৰো ৰাজৰাজ্যাভিৰক্ষণম্
ইত্যমাত্যস্য কৰ্ম্মেদম্ হন্তি তদ্ব্যসনান্বিতঃ। কা—১৪।২৪

যদি ৰাজ্যত দুৰ্ভিক্ষাদি ব্যসন হয় তবে ৰাজাএ শান্তি স্বস্ত্যয়নাদি কৰাব। এতেকে ৰাজ্যৰ দুৰ্ভিক্ষ গুচিব।

অমাত্যৈৰ্ব্যসনোপেতৈ হ্রিয়মানো মহীপতিঃ
অশক্তএবোৎপতিতুং ছিন্নপক্ষইবাণ্ডজঃ। ১৪।২৫
হিৰণ্যবস্ত্রধান্যানি বাহনানি তথৈবচ
তথান্যে দ্রব্যনিচয়া প্রজাতঃ সম্ভবন্তিহি। ১৪।২৬

বাৰ্ত্তাং প্ৰজাঃ সাধয়ন্তি বাৰ্ত্তা বৈ লোকসংশ্ৰয়া
প্ৰজায়াং ব্যসনস্থায়াং ন কিঞ্চিদপি সিধ্যতি। ১৪।২৭
ক্ষয়ঃ স্থানঞ্চ বৃদ্ধিশ্চ ত্ৰিবৰ্গো নীতিবেদিনাং॥

ক্ষয় বুলি কোষাদি নাশকে, স্থান বুলি স্বদেশ পালনকে, বৃদ্ধি বুলি পৰৰাষ্ট্ৰ মাৰি স্বৰাষ্ট্ৰ বৰ্দ্ধনকে।

অথাষ্টবৰ্গঃ কথ্যতে,—

কৃষিৰ্বণিক্‌পথো দুৰ্গং সেতুঃ কুঞ্জৰবন্ধনং
খন্যাকৰবলাদানং শূন্যানাঞ্চ নিবেশনং। ৫।৭৭

শস্যাদি কৰণকে কৃষি বোলে। নৌকাদি দ্বাৰায় বাণিজ্য কৰণকে বণিক পথ বোলে; দুৰ্গ গড়কে বোলে। সেতু ৰাজআলিক বোলে। কুঞ্জৰবন্ধন হস্তিশালকে বোলে। খন্যাকৰ তাঁতী সোণাৰীৰ গ্ৰামক বোলে। বলাদান সৈন্য গ্ৰহণক বোলে।

"স প্ৰভাবঃ প্ৰতাপশ্চ যত্তেজঃ সমুদাহৃতং"

ধনদণ্ড, শৰীৰদণ্ড এই দুইৰ দ্বাৰাই যি তেজ তাকে প্ৰতাপ প্ৰভাব বুলি।

তেজঃ কথ্যতে,—

অধিক্ষেপাবমানাদেঃ প্ৰযুক্তস্য পৰেণ যৎ
প্ৰাণাত্যয়েঽপি হননং তত্তেজঃ সমুদাহৃতং।
"ভেদো দণ্ডঃ সামদানমিত্যুপায়চতুষ্টয়ম্"

স্বাৰ্থসাধনমুপায়ঃ; শত্ৰোঃ স্বাম্যমাত্যাদীনামুপায়েনাত্মসাৎ কৰণং ভেদঃ। সতু ত্ৰিবিধঃ।

স্নেহৰাগোপনয়নং সংযোগোৎপাদনন্তথা
সন্তৰ্জনঞ্চ ভেদজ্ঞৈঃ ভেদস্তু ত্ৰিবিধঃ স্মৃতঃ। ১৮।৮

দণ্ডঃ সতু ত্ৰিবিধঃ।

তথাচ কথ্যতে,—

বধোঽৰ্থহৰণঞ্চৈব পৰিশ্লেষস্তথৈবচ
ইতি দণ্ডবিধানজ্ঞৈৰ্দণ্ডোঽপি ত্ৰিবিধ স্মৃতঃ। ১৮।৯

বধস্তাড়নাদি, অৰ্থহৰণং ধনগ্ৰহণং, পৰিশ্লেষঃ দেশাদ্ভ্ৰংশনং, প্ৰিয়বাক্যাদিভিঃ ক্ৰোধোপশমনং সাম। সতু পঞ্চবিধ উচ্যতে।

পৰস্পৰোপকাৰাণাং গণনং গুণকীৰ্ত্তনং।
সম্বন্ধস্য তথাখ্যানম্ আয়তেঃ সংপ্ৰকাশনং॥ ১৮।৪

বাচাপেশলয়া সাধুতবাহমিতিচাৰ্পণম্।
ইতি সামবিধানজ্ঞৈঃ সাম পঞ্চবিধং স্মৃতম্॥ ১৮।৫

যদি বলৱন্ত শত্ৰুএ উদ্যম কৰি খেদি আসে দূতৰ দ্বাৰায় বোলাব আমাক পূৰ্বে বহুত উপকাৰ কৰিতেছি, আমিও আত্মাৰূপ উপকাৰতে আছোঁ, এই কথনকে পৰস্পৰোপকাৰ কথন বোলে। গুণকীৰ্ত্তনমুচ্যতে—তাঙ্ক্ৰিৰ ধনুৰ টঙ্কাৰ শুনি মহাশত্ৰুসবো সচকিত হয়; আৰ গুণক মহাবীৰসকলে সন্ত-সকলেও কৰ্ণভৰি শুনে; তাঙ্ক্ৰিৰ ক্ৰোধ আমাৰ ওপৰত কৰিতে যোগ্য নোহে, এই কথনকে গুণকীৰ্ত্তন বোলে। পূৰ্বপুৰুষানুক্ৰমে তাঙ্ক্ৰিৰ আমাৰ কুটুম্বিতা অস্খলিত বৰ্দ্ধিত প্ৰীতিলতা ছেদিতে যোগ্য নহে, এই কথনকে সম্বন্ধাখ্যান বোলে।

আমাৰ দেশৰ কৰভাৰাদি উত্তৰ ফলক সমৰ্পণ কৰিম এখন সন্তোষিত উচিত, এই কথনকে আয়তি সম্প্ৰকাশন বোলে।

আমি তাঙ্ক্ৰিৰ ক্ৰোধৰ পাত্ৰ নোহো কিন্তু পাত্ৰমন্ত্ৰী সহিতে তাঙ্ক্ৰিৰেহি, এই কথনকে আত্মসমৰ্পণ বোলে। স্বধনাদেঃ পৰসম্বন্ধি প্ৰতিপাদনকে দান বোলে। কেষাঞ্চিন্মতে সপ্তোপায়াঃ,—

সামো দানঞ্চ ভেদশ্চ দণ্ডশ্চেতি চতুষ্টয়ম্
মায়োপেক্ষেন্দ্ৰজালানি সপ্তোপায়াঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ। ১৮।৩

ৰাজ্ঞো ধৰ্ম্মাদ্যৈৰ্ধৰ্ম্মকামাৰ্থভয়ৈঃ অমাত্যাদেৰ্যৎ পৰীক্ষণং স্বভাৱতত্ব নিৰূপণং সোপধোচ্যতে। সা উপধা চতুৰ্ধা ধৰ্ম্মোপধা, কামোপধা, অৰ্থোপধা ভয়োপধা

চ তচ্চ কথ্যতে। ৰাজাএ মন্ত্রীক ধৰ্ম্মস্থানত নিয়োজন কৰি ধৰ্ম্মশ্রদ্ধা বুজিব। ধৰ্ম্ম স্থানত নিয়োজন কৰি ধৰ্ম্ম শ্রদ্ধা বুজিব। সুন্দৰী স্ত্রীক নিয়োজন কৰি কাম জিজ্ঞাসা কৰিব। সুবর্ণ ৰত্ন প্রভব স্থানত নিয়োজন কৰি লোভোপধা বুজিব। ভয় স্থানত নিয়োজন কৰি ভয়োপধা বুজিব। শত্রুপক্ষেও শত্রুৰ এই প্রকাৰ বুজিব। শত্রু যদি ধৰ্ম্মোপধা হেন জানে যজ্ঞাদি নিমিত্তে নিমন্ত্রণ কৰি ছল কৰাই ধৰিব। যদি কামোপধাহেন জানে সুন্দৰী ৰতিবিদগ্ধা স্ত্রীক দিয়া ৰতি সময়তে বা ভোজন সময়তে মৰাব। যদি অর্থোপধা হেন জানে যুদ্ধ সময়ত অনেক ধন সেচন কৰি মৰাব। যদি ভয়শীল হেন জানে মায়া উপেক্ষা ইন্দ্রজালাদিক দেখাই খেদাব। "মায়া ছদ্মবেশঃ কৃষ্ণার্জ্জুনভীমসেনাদিভির্জৰাসন্ধবধে কৃতং॥" তথাচ কথ্যতে,—

বেতালোল্কাপিশাচানাং শিলানাঞ্চ সৰূপতা
ইত্যাদিমায়া বিজ্ঞেয়া মানুষী মানুষেশ্বৰৈঃ। ১৮।৫৪

"জঘান কীচকং ভীম আস্থায় স্ত্রীস্বৰূপতাং"
মেঘান্ধকাৰবৃষ্ট্যগ্নিপৰ্ব্বতাদ্ভুতদর্শনম্
দূৰস্থানাঞ্চ সৈন্যানাং দর্শনং ধ্বজশালিনাং। ১৮।৬০

ছিন্নপাটিতভিন্নানাং সংস্রুতানাঞ্চদর্শনম্
ইতীন্দ্রজালং দ্বিবতাং ভীত্যর্থমুপকল্পয়েৎ। ১৮।৬১

উপেক্ষা যুদ্ধাদিত্যাগঃ, স চ কথ্যতে, আবয়োর্বৈৰত্বকাৰণং নাস্তি। পৰমেশ্বৰ দত্ত ভোগং ভুক্ত্বা সুখমনুভবামঃ ইত্যুক্ত্বা যুদ্ধোপকৰণং ত্যাজয়িত্বা পশ্চাদ্ধননং। ঐন্দ্রজালিকং ৰাৱণেন শ্রীৰামস্যাগ্রে সীতায়াঃ শিৰশ্ছেদনং সীতায়া অগ্রে শ্রীৰামলক্ষ্মণয়োঃ শিৰশ্ছেদনং। অনেকে উপায়াঃ সন্তি এতন্নিদর্শনমাত্রম্।

জানামিৰে সর্পবলপ্রধানং হৰস্যকণ্ঠেস্থিতিৰেব যস্মাৎ।
নৈতদ্বলং স্থানবলং বলংস্যাৎ স্থলেস্থিতঃ কাপুৰুষোঽপি সিংহঃ॥

ইতি মন্ত্রণানীতি সমাপ্তা।

পঞ্চমঃ পৰিচ্ছেদঃ।

যানব্যৱস্থা।

অথ মণ্ডলস্য পৃষ্ঠাদি শুদ্ধিঃ—

ইতিচেতিচ সম্পশ্য কালদেশসহায়বান্
বিশুদ্ধপার্ষ্ণিসম্পূৰ্ণঃ সমাক্ৰামেৎ পৰান্‌প্ৰতি ॥
পুৰশ্চপশ্চাচ্চ যদাসমৰ্থস্তদাভিযায়ান্মহতে ফলায়
পুৰঃ প্ৰসৰ্পন্নবিশুদ্ধপৃষ্ঠঃ প্ৰাপ্নোতি তীব্ৰং খলুপাৰ্ষ্ণিভেদম্ ॥

তথাচ মাঘে,—

ত্বয়ি ভৌমংগতেজেতুমৰৌৎসীৎ স পুৰীমিমাং।
প্ৰোষিতাৰ্যমণং মেৰোৰন্ধকাৰস্তটীমিব ॥ মাঘ—২।৩৯

শ্ৰীকৃষ্ণং প্ৰতি বলভদ্ৰ বাক্যং,—

কৃষ্ণে নৰকেশ্বৰক মাৰিবলৈ গলত শিশুপালে সসৈন্যে এই দ্বাৰকাক আবৃত কৰিলে যেনে সূৰ্য্যদেবতায়ে স্থানান্তৰক গৈলে অন্ধকাৰে মেৰুৰ তটীক আবৃত কৰে তদ্বৎ।

বিপাকদাৰুণো ৰাজ্ঞাং ৰিপুৰল্পোঽপ্যৰুন্তুদঃ।
উদ্বেজয়তি সূক্ষ্মোঽপি যথা চৰণকণ্টকঃ ॥

ৰাজাএ অল্প শত্ৰুকো মাৰিব নাৰাখিব।

অপৰঞ্চ,—

বিধায় বৈৰং সামৰ্ষে নৰোঽৰৌ য উদাসতে।
প্ৰক্ষিপ্যোদৰ্চ্চিষং কক্ষে শেৰতে তেঽভিমাৰুতং ॥ মাঘ—২।৪২

যি পুৰুষে শত্ৰুৰ অপকাৰ কৰি প্ৰতিকাৰ নকৰে সি বাউৰ সমুখে অগ্নিক থৈ শয়ন কৰিলে, এতেকে শত্ৰুৰ শেস নথব।

সমূলঘাতমঘ্নন্তঃ পৰান্নোদ্যন্তি মানিনঃ।
প্ৰধ্বংসিতান্ধতমসস্তত্ৰোদাহৰণং ৰবিঃ ॥ মাঘ—২।৩৩

ৰাজাই শত্ৰুক সমূলে নামাৰিলে অন্যক উত্তম নকৰে যেনে আদিত্যে অন্ধকাৰ শত্ৰুক নামাৰি অন্যক প্ৰকাশ নকৰে তদ্বৎ।

শত্ৰুং জেতুং যানব্যৱস্থা,—

ধ্বজিন্যাতু সদোদ্যুক্তঃ সদোপায়েদ্দিবানিশং।
নদ্যদ্ৰিবলদুৰ্গেষু যত্ৰ যত্ৰ ভয়ং ভবেৎ ॥
সেনাপতিস্তত্ৰ তত্ৰ গচ্ছেদ্ব্যূহীকৃতৈৰ্বলৈঃ।
নায়কঃ পুৰতো যায়াৎ প্ৰবীৰপুৰুষাবৃতঃ ॥

মধ্যে কলত্রং স্বামীচ কোষঃ ফল্গুচ যদ্ধয়ং
পার্শ্বয়োরুভয়োৰশ্বাঃ বাজিনাং পার্শ্বয়োৰথাঃ ॥
ৰথানাং পার্শ্বয়োর্নাগান্ নাগানামটবীং বলম্ ।
পশ্চাৎ সেনাপতিঃ সর্ব্বং পুৰস্কৃত্য কৃতী স্বয়ং ॥
যায়াৎ সন্নদ্ধসৈন্যৌঘঃ খিন্নানাশ্বাসয়ন্ শনৈঃ
যায়াদ্ব্যূহেন মহতা সকাৰণপুৰোভবেৎ ॥

চাৰিওফালে এইৰূপ আবৃত হৈ যাব।

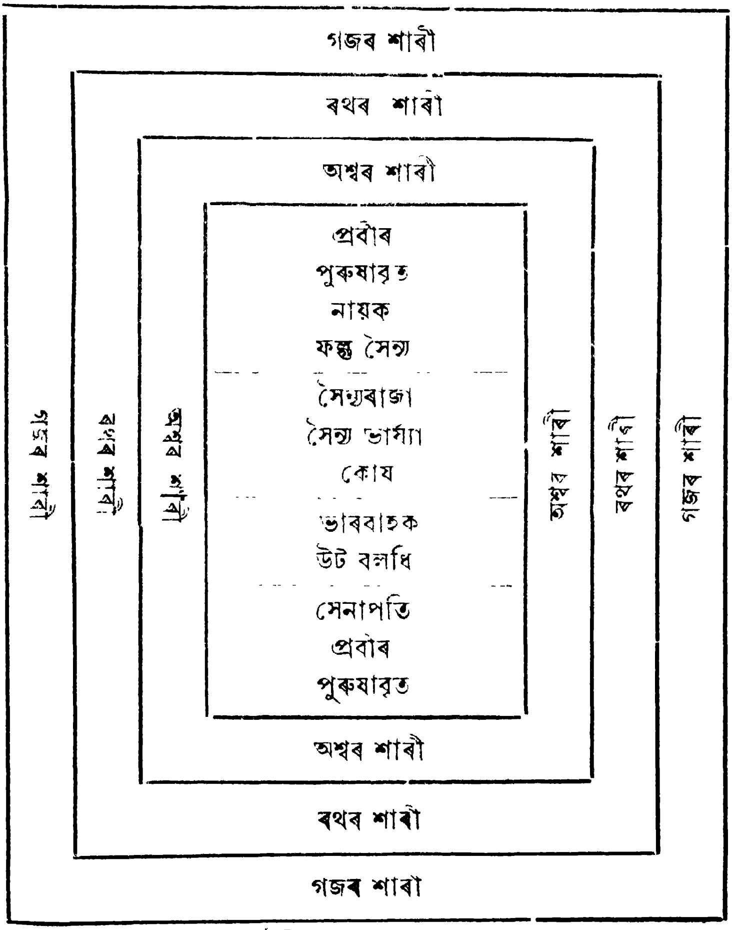

ইতি যানব্যবস্থাং পঞ্চ।

ষষ্ঠঃ পৰিচ্ছেদঃ।

কোটব্যৱস্থা।

অথ কোটনির্মাণম্,—

যাত্বা বৈ ৰিপুৰাভ্যাসং ভূভাগে সাধুসম্মতে।
স্কন্ধাবাৰনিবেশজ্ঞঃ স্কন্ধাবাৰং নিবেশয়েৎ॥
চতুৰস্রং চতুর্দ্বাৰং নাতিবিস্তাৰসঙ্কটম্।
সাট্টপ্ৰতোলীপ্ৰাকাৰং মহাখাতসমাবৃতং॥
শৃঙ্গাটকাৰ্দ্ধচন্দ্ৰং বা মণ্ডলং দীর্ঘমেব বা।
ভূমিপ্ৰদেশসামৰ্থ্যাদাগাৰমুপকল্পয়েৎ॥
বিভক্তৈশ্চ বিবিক্তৈশ্চ পাৰ্শ্বৈৰন্বিতমায়তৈঃ।
গুপ্তং কক্ষপুটাকাৰং মহামাৰ্গসমাবৃতং॥
তস্য মধ্যে মনোহ্লাদি মহন্মৌলবলাবৃতম্।
অন্তঃকোশগৃহোপেতং কাৰয়েদ্ৰাজমন্দিৰম্॥
মৌলং ভৃতং সুহৃৎ শ্ৰেণীদ্বিষদাটবিকং বলম্।
ৰাজহৰ্ম্ম্যং সমাবৃত্য ক্ৰমেণ বিনিবেশয়েৎ॥
অন্তঃ স্ববৰ্গিণঃ ক্ৰূৰানলুব্ধান্ দৃষ্টকৰ্মণঃ।
পৰ্য্যাপ্তবেতনানাপ্তান্ মণ্ডলেন নিবেশয়েৎ॥
হস্তিনো লব্ধনামানস্তুৰঙ্গাশ্চ মনোজবাঃ।
গৃহোপকণ্ঠে নৃপতেৰ্বসেয়ুঃ স্বাপ্তৰক্ষিতাঃ॥
যামবৃত্ত্যা সুসন্নদ্ধং ৰাত্ৰিন্দিবমুদায়ুধম্।
অন্তৰ্বংশিকসৈন্যঞ্চ তিষ্ঠেদ্ ৰাজাভিগুপ্তয়ে॥
যুদ্ধযোগ্যো মহাদন্তী সন্নদ্ধঃ সাধ্বধিষ্ঠিতঃ।
তিষ্ঠেন্নৰপতিদ্বাৰে বেগবাংশ্চ তুৰঙ্গমঃ॥

সৈন্যৈকদেশঃ সন্নদ্ধঃ সেনাপতিপুৰঃসৰঃ।
প্ৰযত্নবান্ পৰিপতেন্মণ্ডলেন বহির্নিশি ॥
পৰসৈন্যপ্ৰচাৰাংশ্চ সত্ত্বাঢ্যাঃ শীঘ্ৰগামিনঃ।
বাতাশ্বিকা বিজানীয়ুৰ্দূৰসীমান্তচাৰিণঃ ॥
তোৰণাবদ্ধমালেষু যন্ত্ৰবৎসু পতাকিষু।
দ্বাৰেষু পৰমাং গুপ্তিং কাৰয়েদাপ্তকাৰিভিঃ ॥
নিৰ্গচ্ছেৎ প্ৰবিশেচ্চৈব সৰ্ব্ব এবোপলক্ষিতঃ।
তিষ্ঠেয়ুঃ পৰদূতাশ্চ ৰাজশাসনগোচৰাঃ ॥
বৃথাকোলাহলাদ্ধাস্যাৎ দ্যূতাৎ পানাচ্চবাৰিতঃ।
সজ্জোপকৰণস্তিষ্ঠেৎ সৰ্ব্বঃ কাৰ্য্যোন্মুখোজনঃ ॥
বহিঃখাতাত্ত্ব সৈন্যানাং মুক্ত্বা সঞ্চাৰমাত্মনঃ।
পৰসৈন্যবিঘাতাৰ্থং সৰ্ব্বাং ভূমিং বিনাশয়েৎ ॥
ক্কচিৎ কণ্টকশাখাভিঃ ক্কচিচ্ছূলৈৰয়োমুখৈঃ।
দূষয়েৎ পৰিতো ভূমিং প্ৰচ্ছন্নৈঃ প্ৰদৰৈৰপি ॥
নিৰ্ব্বৃক্ষক্ষুপপাষাণস্থানুবল্মীকনিৰ্দৰে।
কাৰয়েৎ কৰণৈশ্চিত্ৰৈঃ সৈন্যব্যায়ামভূমিকাঃ ॥
যস্মিন্ দেশে যথাকামং সৈন্যব্যায়ামভূময়ঃ।
পৰস্য বিপৰীতাশ্চ প্ৰোক্তোদেশঃ স উত্তমঃ ॥ কাঃ—১৭।১-১৯

বৃথা কোটচক্ৰাদেঃ নিৰ্গমনমাহ,—

যদাহি বিষমোনক্ৰঃ সলিলান্নিঃসৃতো বশঃ।
বনাদ্বিনিঃসৃতঃ সত্ত্বঃ সিংহোপিস্যাচ্ছৃগালবৎ ॥

নক্ৰ সৰ্ব্বথা বিষম জলৰ পৰা নিঃসৃত হলে শত্ৰুৰ বশ হয়। সিংহ বনৰ পৰা নিঃসৃত হলে সিয়ো শৃগালৰ প্ৰায় হয়।

অথ কোটপদ্ধস্য ব্যাখ্যানং,—

শত্ৰোঃ সমীপং যায়াৎ তত্ৰ ভূভাগে স্কন্ধাবাৰ নিবেশজ্ঞঃ স্কন্ধাবাৰং নিবেশয়েৎ স্থাপয়েৎ, সাধু আত্মনঃ চলে শত্ৰোঃ বিচলে যস্মাৎ সস্য মৎস্য জলেন্ধনাদিনা পূৰ্ণে,

স্কন্ধো ৰাজা আবাৰ অমাত্যাদিঃ তয়োর্নিবেশং যোগ্যযোগ্যেন জানাতীতি জ্ঞঃ সেনাপতিঃ ৰাজ্ঞা অমাত্যদীন্ স্থাপয়েৎ। তত্র ভূভাগে চতুৰস্রং ৰচয়েৎ চতুৰ্দ্বাৰং চত্বাৰো দ্বাৰা যস্মিন্। নাতিমধ্যস্থানং বিস্তীর্ণং দুর্গমং ক্রমতঃ অট্টঞ্চ প্রতোলিশ্চ প্রকাৰাশ্চ এতৈঃ সহিতং "অট্টমঞ্চ ৰক্ষা প্রতোলি লিখেত্যমৰঃ।" প্রতোলি পদ্ধলি মহাখাতোদ্ধৃতং ত্রিংশদ্ধস্তপৰিমিতং ভূভাগোপৰি বিনির্মিতসেতুঃ প্রাকাৰঃ পৰিখাভিঃ যুক্তং শৃঙ্গাটকং চতুষ্পথযুক্তং কিম্ভূতং? শৃঙ্গাটং অৰ্দ্ধচন্দ্রাকাৰং মণ্ডলং বর্ত্তুলং দীর্ঘং সর্বতো ব্যাপ্তং তত্র চতুৰস্রমধ্যে ভূমি প্রদেশেস্থাতুং স্বসামর্থ্যাৎ গৃহং ৰচয়েৎ বিস্তৃতম্ বিভক্তৈঃ ৰাজভক্তিযুক্তৈঃ বিবিক্তৈঃ শুদ্ধৈঃ কুশলৈঃ পার্শ্বৈঃ পার্শ্বস্থিতৈঃ স্বায়ত্তৈ বিশ্বাসিতৈঃ নৰৈঃ অন্বিতং যুক্তং গুপ্তং ৰক্ষিতং। (কক্ষেষু পুটাকাৰং) কক্ষেষু পার্শ্বেসু পুটাকাৰং গোমূত্রাকাৰং মহামার্গেণ পথা সমাবৃতং তস্য মধ্যে মনোজ্ঞাদিভিঃ চিহ্নৈঃ মৌলবলৈঃ দ্বাদশৰাজসৈন্যৈঃ অন্বিতং যুক্তং নাভিমধ্যস্থানে ৰাজগৃহং ভণ্ডাৰযুক্তং কাৰয়েৎ। যতো দ্বিষতাং শত্রূণাম্ আটবিকম্ আৰণ্যং বলং সৈন্যং শক্তিঃ অতঃ ৰাজহর্ম্ম্যং ক্রমেণ মৌলদ্বাদশৰাজানাং সুহৃৎশ্রেণীং নিবেশয়েৎ। অথান্তৰে নাভিমধ্যে জলং কূপং চক্রশ্চতুৰস্রস্য পর্য্যান্তৰে পৰি সর্বতোভাবেন অন্তৰে অন্তৰালে মধ্যে নানা অনেকান্ আপ্তান্ মণ্ডলেন সমূহেন নিবেশয়েৎ। কিম্ভূতান্ আপ্তসৎকাৰান্ সর্বত্র যুদ্ধেষু দৃষ্টপ্রতিক্রিয়ান্ নৃপতের্গৃহস্য উপকণ্ঠে সমীপে বদ্ধনামানঃ হস্তিনঃ মনোজবাঃ তুৰগাঃ বসেয়ুঃ তিষ্ঠেয়ুঃ। সুপ্তৰক্ষিতাঃ সুপ্তস্য ৰাজ্ঞোৰক্ষিতাঃ ৰক্ষার্থাঃ ৰাজাভিগুপ্তয়ে ৰক্ষণায় সৈন্যং তিষ্ঠেৎ। সৈন্যম্ উদায়ুধং উত্তোলিতাস্ত্রং সুসন্নদ্ধং সাবহিতং যামবৃত্ত্যা প্রহৰভাগেন অন্তর্বংশিকং অন্তঃপুৰবর্ত্তিৰাজ্ঞঃ দ্বাৰে শুদ্ধঃ মদোৎকটৰহিতঃ যোগ্যঃ সুশাসনঃ সদাদন্তী সন্নদ্ধঃ সাবহিতঃ সাধুঃ বিস্তৃতঃ প্রখ্যাতঃ হস্তী ৰাজদ্বাৰে তিষ্ঠেৎ। এবং তুৰগাশ্চ তিষ্ঠেয়ুঃ। সৈন্যৈকদেশঃ কোটচক্রস্থঃ সৈন্যস্য চতুর্ভাগং কৃত্বা তস্য একঃ ভাগঃ সন্নদ্ধঃ সেনাপতিঃ অগ্রগামী সন্ প্রযত্নান্ গৃহীতাস্ত্রশস্ত্রঃ ৰাত্রৌ কোটচক্রাদ্বহিঃ মণ্ডলেন সমূহেন গচ্ছেৎ। সৈন্যগণাঃ শীঘ্রকাৰিণঃ শীঘ্রচেতনাঃ সত্বাঢ্যাঃ বলবন্তঃ শত্রুসৈন্যানাং প্রচাৰং গমনাগমনং শত্রোঃ দ্বাৰসীমান্তে পাতিনঃ বাতং বায়ুগ্রহণস্থানং চিকাৰং মৃগয়াস্থানং জানীয়ুঃ। কোটদ্বাৰেষু আপ্তজনেষু পৰমাং গুপ্তিং কাৰয়েৎ।

তোৰণেষু বদ্ধানি মাল্যানি যেষু যন্ত্রবন্তঃ ক্ষুদ্র ঘন্টিকাবন্তঃ সুশোভনা পতাকা

যেষু অয়স্তাৰঃ কোটচক্ৰাদ্বহিঃ। নিঃস্বতানাং স্বসৈন্যানাম্ অন্ধকাৰেণাপি কিঙ্কিণীশব্দানুমানেন আগমনার্থং সৈন্যগণঃ শত্ৰুভিৰনুপলক্ষিতঃ কোটচক্ৰাদ্বহিনিঃসৰেদ্গচ্ছেৎ প্ৰবিশেচ্চ। কোটচক্ৰে বৃথা কোলাহলং শব্দং ন কুৰ্য্যাৎ যতো বৃথা কোলাহলাৎ কুক্কুৰেণাপি ভূতাঃ প্ৰাণিনঃ বাৰিতা নিবাৰিতা ভবেয়ুঃ। শত্ৰোৰ্দূতাঃ সমাগতাঃ তে ৰাজশাসনগোচৰাঃ সন্তঃ দূৰতস্তিষ্ঠেয়ুঃ সৰ্বেষু কাৰ্য্যেষু মুখঃ উন্মুখঃ উৎকণ্ঠিতো জনঃ সংজ্ঞয়া নাম গ্ৰহণেন ৰাজ্ঞ উপগ্ৰহণেন তিষ্ঠেৎ। অমুক ইদং কৰোতু অয়ং ভাবঃ। খাতাদ্বহিঃ স্থিতানামাত্মনঃ সৈন্যানাং চেষ্টাং সঞ্চাৰং দিনে দিনে জানীয়ুঃ। কোটচক্ৰস্য সৰ্বতঃ পাৰ্শ্বস্থিতাং সৰ্বাং ভূমিং কুত্ৰচিৎ প্ৰদৰৈঃ গৰ্ত্তৈঃ প্ৰচ্ছন্নৈঃ সাচ্ছাদিতৈঃ ভূষয়েৎ।

অলঙ্কুৰ্য্যাৎ কুত্ৰচিৎ কণ্টকশাখাভিঃ ভূষয়েৎ। ক্বচিদয়োমুখৈঃ কিলৈঃ পাজিটাটৰিভিঃ অয়োমুখৈঃ লৌহযুক্ত মুখৈঃ কোটচক্ৰস্য বহিঃস্থানে স্বসৈন্যানাং ব্যায়ামং স্বৰিদ্যাভ্যাসঃ অহৰহঃকৰণৈঃ সেবকৈঃ জনৈঃ চিৰৈশ্চিত্তজ্ঞৈঃ। কিম্ভূত-স্থানে? নিৰ্বৃক্ষেষ্টক পাসাণস্থানুবল্মীকনিৰ্দৰে নিৰ্বৃক্ষা ইষ্টকপাসাণস্থানবো বৃক্ষাঃ বল্মীকনিৰ্দৰাগৰ্ত্তা যস্মিন্ এতৈঃ শূন্যে দেশে বহুব্ৰীহিঃ॥

কথা—

এই প্ৰকাৰে চতুৰঙ্গ সেনায় আবৃত হুয়া শত্ৰুৰ সম্মুখে যাব। এপৰ দুপৰ বাট গৈ শত্ৰুৰ বিচল আপোনাৰ সৰ্বপ্ৰকাৰ চল হয় তাত কোট কৰিব। চতুৰস্ৰ কৰি কাঠগড কৰিব, চতুৰ্দ্বাৰ দিব, বিস্তৰণ কৰিব। বিসম সঙ্কট কৰিব। সাট্ৰ উচ্চ চাও কৰিব। কাঠগড়ৰ বাহিৰে চাৰিওফালে বেঢি বাট থব। তাৰ কোখত মহাখাতোদ্ধত ত্ৰিংশ হস্ত পৰিমিত সেতু। তাৰ উপৰি কোখত গোমূত্ৰিকাকাৰ প্ৰাকাৰ কৰিব। তাত মহাখাত্ৰৈ এৰে আবৃত কৰিব। তাৰ কোখত শৃঙ্গাট চতুষ্পথাকাৰ কৰিব। তাৰ চাৰিওফালে মৌল দ্বাদশ ৰাজা ভৃত প্ৰাণী সুহৃৎ মিত্ৰ এইসকল থব। চতুৰস্ৰ মধ্যত পাটনাদ কৰিব। তাৰ চাৰিওফালে আপ্ত হিতকাৰী পুৰুষ থব। লব্ধনামা মনোজৱা হস্তী ঘোৰা দ্বাৰে দ্বাৰে থব। যামবৃন্দ্যা প্ৰহৰ ভাগ কৰি বাটি লৈ অস্ত্ৰশস্ত্ৰ ধৰি জাগি থাকিব। অন্তৰ্ব্বাসী নপুংসকাদি পুৰুষ ৰাজাৰ লগত থাকিব। ৰাজাৰ দ্বাৰত শুদ্ধ অদুষ্ট যোগ্য হস্তী দ্বাৰত থব। মধ্যে মধ্যে বাহিৰেও কণ্টকশাখা অয়োমুখ

কিলক পাজি টাটৰি পুতিব। প্ৰদৰ প্ৰচ্ছন্ন কৰি গাত কৰি তোৰণ পতাকা দিব। ৰাত্রি ওলাই গৈ শক্রুৰ সীমা চাব। এই নিয়মে কোঁঠ কৰিব।

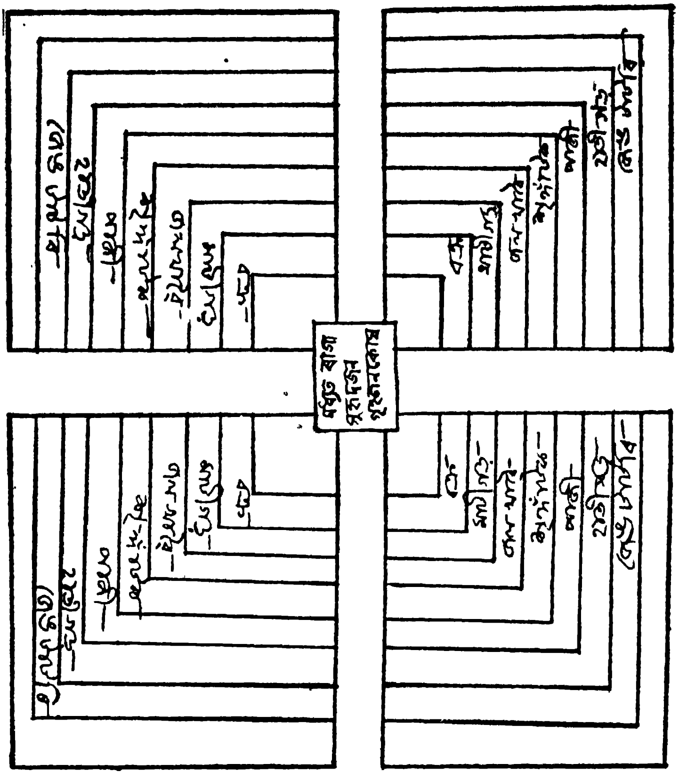

যাস্মিন্ পুৰোৰক্ষ্যমনীকবৰ্গমনেকমুখ্যেন বলং বিদধ্যাৎ।
অনেকমুখ্যস্থিতিচৈকমুখ্যমনেকমুখ্যং দ্বিষতামভেদ্যং॥

বুদ্ধিমন্ত ৰাজাই যি ঠাইত কোঠকৰে তাৰ পৰা ওলাই ফৈদে ফৈদে প্ৰধান পুৰুষক বা মন্ত্ৰীক লগত দি স্বসৈন্যক পাঁচিব। সিহঁতে গৈ শক্রুৰ বলক বেঢ়িব। কতো গৈ পাচফালে থাকিব। কতো গৈ কোণত দেখা দি তাৰ বস্তু লুটিব। ৰাজাই আপুনি সমুদ্ৰ সদৃশ হৈয়া থাকিব। এই প্ৰকাৰ আচৰিলে

অনেক মুখ্যসৈন্যে এক মুখ্য সৈন্যক ভেদ কৰে। এক মুখ্য সৈন্যে অনেক মুখ্য সৈন্যক ভেদ কৰিব নোৱাৰে।

তথাচ মাঘে,—

নিরুদ্ধবীবধাসাৰপ্রসাৰা গা ইব ব্রজম্।
উপৰুন্ধন্তু দাশাৰ্হাঃ পুৰীং মাহিষ্মতীং দ্বিষঃ॥ মাঘ—২।৬৪

অস্যাৰ্থঃ—যাদবসকলে শিশুপালৰ মাহিষ্মতী পুৰৰ চাৰিওফালে বিবিধ হাট ঘাট বাট আসাৰ প্রসাৰ গমনাগমনক নিরুদ্ধ কৰোক। যেন গোষ্ঠত গো-সকলক শুৱালসকলে আবৰণ কৰে তদ্বৎ। এই প্রকাৰ কৰিলে শত্রুৱে খাব নাপাই আপুনি বশ হয় সংসয়ো নাস্তি।

অথান্যপ্রকাৰঃ কোটঃ কথ্যতে,—

অথাতঃ সম্প্রবক্ষ্যামি কোটচক্রমিহাষ্টধা।
স্তোকাৰিঃ কুৰুতে যত্র ভূৰিসৈন্যপৰাভবং॥

যেখন অল্প সৈন্যে বিস্তৰ সৈন্যক পৰাভব কৰে হেন দেখে তেখন এই অষ্টপ্রকাৰ কোট কৰিব।

তথাচ কথ্যতে,—

প্রথমং মৃণ্ময়ং কোটং দ্বিতীয়ং জলকোটকং।
তৃতীয়ং গ্রামকোটঞ্চ চতুৰ্থং গহ্বৰং তথা॥
পঞ্চমং গিৰিকোটঞ্চ ষষ্ঠকোটঞ্চ ডামৰং।
সপ্তমং বক্রকোটঞ্চ বিষমাখ্যং তথাষ্টমং॥

অস্যাৰ্থঃ—প্রথমে মাটিগড কৰিব। দ্বিতীয়ে জল খাত্রি, তৃতীয় গ্রামদুৰ্গ চাৰিও ফালে সৈন্য পাতি চতুৰ্থ গহ্বৰ বুলি গত্ত পাতিব। পঞ্চ গিৰি বুলি উচ্চকৈ মাটিৰ চাপ বান্ধিব। ষষ্ঠ ডামৰ বুলি খাত্রি খানিব। সপ্তম বক্রবুলি গোমুত্রাকাৰ মাটিৰ গড বান্ধিব। বিষম বুলি দলদলি কৰিব। এই অষ্ট প্রকাৰ কোটকে কোনোসকলৰ মতে প্রথমে ভিতৰৰ পৰা পাতে। কোনো-সকলৰ মতে বাহিৰৰ পৰা পাতে। দুয়ো প্রকাৰে বুজিব। এই শাস্ত্রৰ প্রমাণ। শাস্ত্রক এৰি অন্যথা নাথাকিব। অন্যথা আচৰিলে অনীতিমন্ত

বোলে। লোকতো দুর্যশ পায়, কার্য্যতো বিষম পায় ; এতেকে শাস্ত্র নেৰিব। শাস্ত্রই প্রধান।

ইতি কোটব্যবস্থা সৰ্ব্বত্র দ্রষ্টব্যা।

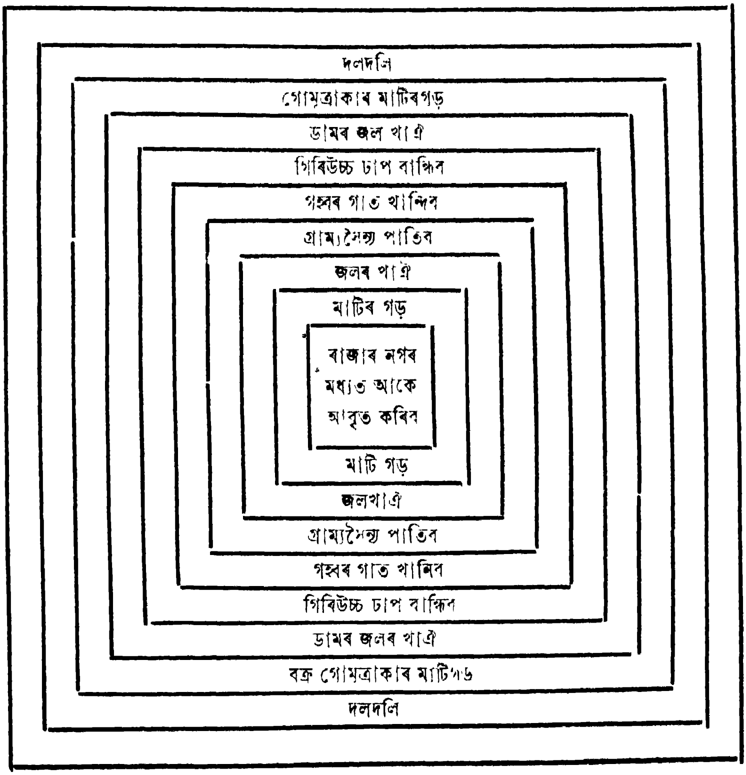

চাৰিওফালে এমত বুজিব।

সপ্তমঃ পৰিচ্ছেদঃ।

ব্যূহকথনং।

শত্ৰুপক্ষে অন্য অষ্টকোটস্য ভেদনোপায়মাহ,—

হংসৈঃ সহ ময়ূৰাণাং বিগ্ৰহে তুল্যবিক্ৰমে।
বিশ্বাস্য বঞ্চিতা হংসাঃ কাকৈঃস্থিত্বাৰিমন্দিৰে॥

—হিতোপদেশ

বুদ্ধিমন্ত ৰাজাই বিগৃহীত শত্ৰুক বলবন্ত দেখে যদি এইৰূপে মন্ত্ৰণা কৰিব। আপোনাৰ দেশৰ হিতকাৰী মানুহকে চাৰিটা বা তিনিটা পঠাব। সিহঁতে বৈ আত্মবেশ ছন্ন কৰি সেই দেশীয়া হৈ শত্ৰুৰ আপ্ত বিশ্বাসিত অন্তৰ্বাসী হই বৎসৰ ছই মাহ সেই দেশত থাকি তাৰ পৰা এটা আহি স্বৰাজাত শত্ৰুৰ বলাবল চলাচল কব। আনো উপাই মন্ত্ৰণাক জনাই থাকিব। আৰু যেথন বিগ্ৰহৰূপ সময় তুমুল হই তেথন এমত আচৰিব। শত্ৰুৰ গৃহত জুই লগাব। জলত বিষ দিব। কোটব্যূহৰ দ্বাৰসব যুক্ত কৰিব। আৰু তাৰ প্ৰধান পুৰুষেৰে স্বৰাজাক মিত্ৰ কৰাব। এবম্বিধ সময়ত শত্ৰুক সমূলঘাত কৰিব। যদি এই প্ৰকাৰেও কাৰ্য্যসিদ্ধি নহে হেন দেখে, ৰাজাই আম্ৰাতকৰ বীৰ্য্য ঘৃতভৰ্জ্জিত কৰি শুস্ক সাগ্নি কৰি কাণ্ডৰ আগত বান্ধি বা হিলৈৰ আগত চৰায় বা শত্ৰুৰ গৃহত অগ্নি লগাব। এবম্প্ৰকাৰে আকুল শত্ৰুক ধৰিব। অন্যপ্ৰকাৰমাহ—বুদ্ধিৰচিত জগাকাষ্ঠ কৰি ঔষধিৰ দ্বাৰাই উপায় কৰি চাব। কোটস্য ভেদনোপায় মাহ,—

মৃণ্ময়ে সাধয়েৎ খণ্ডিং জলস্থে জলমোক্ষণং।
গ্ৰামদুৰ্গেঽগ্নিদাহশ্চ প্ৰবেশো গহ্বৰস্য চ॥
পৰ্বতে স্থানভেদশ্চ ভূতলং ডামৰেণবৈ।
বক্ৰস্থে কৰিযুদ্ধঞ্চ বিষমস্থায়িজায়িনৌ॥
উপতাপচিৰাক্ৰোধোঽবস্কন্দস্তীব্ৰপৌৰুষং।
দুৰ্গস্য লঙ্ঘনোপায়াশ্চত্বাৰঃ কথিতা ইমে॥

অন্বার্থঃ—উপতাপ বুলি চাৰিওফালে অস্ত্রশস্ত্র প্রহাৰ কৰি তুমুল যুদ্ধ কৰিব। চিৰকাল ৰোধ আবৃত কৰিব। অবস্কন্দ জল শোধন কৰিব। তীব্রপৌৰুষ অগ্নি লগাই ভয়ক জন্মাব। মৃন্ময়ক খানি নষ্ট কৰিব। জলযন্ত্র কৰি জলমোচন কৰিব। গ্রাম দুৰ্গত উপায় কৰি অগ্নি লগাব। গহ্বৰত প্রবেশ হব। পৰ্বতত স্থানভেদ কৰিব। খাত্রৈ মাটিৰে পুতিব। বক্রত চোৰ মেলিব। দলদলিত কিছো কিছো কৈ গড় পেলাই পুতিব।

অথ ব্যূহব্যবস্থা,—

পঞ্চাৰত্নি ধনুস্তস্মিন্ ধন্বিনং স্থাপয়েদ্ যুধি।
ত্রিগুণেঽশ্বং গজৰথৌ স্থাপ্যৌ পঞ্চসু পঞ্চসু॥
শমান্তৰস্তুপুৰুষস্তুৰগস্ত্রিশমান্তৰঃ।
কুঞ্জৰঃ স্যন্দনশ্চৈব স্মৃতৌ পঞ্চশমান্তৰৌ॥
অথবা খলুযুধ্যেৰন্ পত্ত্যশ্বৰথদন্তিনঃ।
যথাভবেদসম্বাধো ব্যায়ামবিনিবৰ্ত্তনে॥
সুসঙ্কৰং ন যুধ্যেৰন্ সঙ্কৰঃ সঙ্কুলাবহঃ।
মহাসঙ্কুলযুদ্ধে চ সংশ্রয়েৰন্ মহাগজান্॥
অশ্বস্য প্রতিযোদ্ধাৰো ভবেয়ুঃ পুৰুষাস্ত্রয়ঃ।
ইতি কল্প্যাস্তু পঞ্চাশ্বা বিধেয়াঃ কুঞ্জৰস্য চ॥
পাদগোপ্তাশ্চ তাবন্তঃ পুৰুষা দশ পঞ্চ চ।
বিধানমিতি নাগস্য কথিতং স্যন্দনস্য চ॥
অনীকমিতি বিজ্ঞেয়মিতি কল্প্যা নব দ্বিপাঃ।
তথানীকস্য ৰন্ধ্রং তু পঞ্চচাপং প্রচক্ষতে॥
উৰঃ কক্ষৌচ পক্ষৌচ মধ্যঃ পৃষ্ঠং প্রতিগ্রহঃ।
কোটী চ ব্যূহশাস্ত্রজ্ঞৈঃ সপ্তাঙ্গোব্যূহ উচ্যতে॥

কামন্দক—২০।১-৩০

উৰসি স্থাপয়েন্নাগান্ প্রচণ্ডান্ কক্ষয়োৰথান্।
হয়াংশ্চ পক্ষয়োৰ্ব্যূহো মধ্যভেদী প্রকীৰ্ত্তিতঃ॥ কা—২০।৩৭

ব্যূহনামানি যথা,—

গোমূত্রিকাহিসঞ্চাৰী শকটো মকৰস্তথা।
ভাগভেদাৎ সমাখ্যাতস্তথাপাৰীয়দণ্ডকঃ॥ ২০।৪৮
অৰ্দ্ধচন্দ্ৰক উদ্ধানো বজ্ৰোভেদাস্তুসংহতেঃ।
তথা কৰ্কটশৃঙ্গী চ কাকপাদী চ গোধিকা॥ ২০।৫০

ব্যূহপন্থব্যাখ্যা,—

যুধি ধনুঃ পঞ্চাৰত্নিপ্ৰমাণং বোদ্ধব্যং। এক ধন্বন্তৰে একং ধানুষ্কং স্থাপয়েৎ। ত্রিধন্বন্তৰেঽশ্বং পঞ্চ পঞ্চ ধন্বন্তৰে গজৰথৌ স্থাপ্যৌ। অথবা পঞ্চাৰত্নিঃ ধনুৰ্মানং বিনা পুৰুষাৎ পুৰুষং যাবৎ অন্তৰং মধ্যং সমং কৃত্বা পুৰুষং স্থাপয়েৎ। তস্য ত্রিগুণে অশ্বং তস্য পঞ্চগুণে কুঞ্জৰঃ ৰথশ্চ স্থাপ্যৌ। ব্যায়ামে শৰ-প্ৰক্ষেপণ বিনিবৰ্ত্তনে, ঘূৰ্ণনকালে যথা পৰস্পৰাণাং সম্বাধাং বাধাশূন্যং ভবেৎ তথা পত্ত্যশ্ব ৰথ দন্তিনঃ যুধ্যেৰন্। অতঃ সুসঙ্কৰং মিশ্ৰনং যথাস্যাৎ তথা ন যুধ্যেৰন্। মিশ্ৰভাবঃ সঙ্কুলাবহঃ সংশয়াবহঃ। মহাসঙ্কুলযুদ্ধে সতি মহাগজান্ সংশয়েৰন্। ত্ৰয়ঃ পুৰুষা অশ্বস্য প্ৰতিযোদ্ধাৰো ভবেয়ুঃ, হস্তিনঃ পঞ্চাশ্বা আশ্ৰয়ীভূতা ভবেয়ুঃ, হস্তিনঃ পদগোপ্তাঃ পুৰুষাঃ দশ বা পঞ্চ বা জ্ঞেয়াঃ হস্তিনঃ ৰথস্য বিধানব্যবস্থাঃ কথিতা এতদেবানীকমিতি বিজ্ঞেয়ং। অনীকস্য ৰন্ধ্ৰেষু সন্ধিষু পঞ্চচাপং পঞ্চধন্বিনংকথ্যতে। ইতি বিধানেন স্থাপয়েৎ। এতদেব ব্যূহসম্পদঃ জ্ঞেয়াঃ। ইত্থমনীকবিধানেন ব্যূহ সম্পদঃ স্থাপয়েৎ। উৰশ্চ কক্ষ-পক্ষান্ তুলান্ প্ৰাকৃতে কথ্যতে ব্যূহশাস্ত্ৰজ্ঞৈঃ পণ্ডিতৈঃ সপ্তাঙ্গো ব্যূহ উচ্যতে উৰশ্চ কক্ষৌ পক্ষৌচ পৃষ্ঠঞ্চ মধ্যঞ্চ পৰিগ্ৰহশ্চ কটিশ্চ এতৎ সপ্তাঙ্গং জ্ঞেয়ং।

সপ্তাঙ্গে সৈন্যস্থাপনক্ৰমঃ—

উৰসি নাগান্ স্থাপয়েৎ। কক্ষয়োৰথান্, হয়াংশ্চ পক্ষয়োঃ মধ্যে ৰাজা, পৰিগ্ৰহে সৈন্যং, কটিষু প্ৰধানপ্ৰবীৰপুৰুষাঃ, নায়কঃ সৰ্বং সঞ্চৰতি। ইত্থং ব্যূহমধ্যে অভেদী প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ।

ব্যূহনামানি :—

গোমূত্রিকা, গবাং মূত্রমিব গোমূত্রিকা, অহেঃ সঞ্চাৰ ইব অহিসঞ্চাৰী, শকট, মকৰ, পাৰীয়দণ্ডক, অৰ্দ্ধচন্দ্ৰ, উদ্ধান, কৰ্কটশৃঙ্গা, কাকপাদী, ব্যূহাগ্ৰেষু স্বস্ববস্তুন আকাৰেণ বোদ্ধব্যাঃ॥

ঔদকং পার্ব্বতং বার্ক্ষং মৈরণিং ধন্বিনং তথা।
প্রশস্তং শাস্ত্রমতিভির্দুর্গং দুর্গোপচিন্তকৈঃ ॥
জলান্নায়ুধযন্ত্রাঢ্যং বীরযোধৈরধিষ্ঠিতং।
গুপ্তি প্রধান মাচার্য্যা দুর্গং সমনুবর্ত্ততে ॥
সাপসারাণি দুর্গাণি ভুবঃ সানুপজঙ্গমাঃ।
নিবাসায় প্রমণ্যন্তে ভূভুজাং ভূতিমিচ্ছতাং ॥
বহ্বাদানোঽল্পনিঃসারঃ খ্যাতঃ পূজিতদৈবতঃ।
ঈপ্সিতদ্রব্যসম্পন্নঃ হৃষ্টাপ্তৈরধিষ্ঠিতঃ ॥
মুক্তাকনকরত্নাঢ্যঃ পিতৃপিতামহোচিতঃ।
ধর্ম্মার্জ্জিতব্যয়সহঃ কোষঃ কোষজ্ঞসম্মতঃ ॥
ধমহেতোস্তথার্থায় ভৃত্যানাস্তরণায়চ।
আপদর্থং চ সংরক্ষ্যঃ কোষঃ কোষবতা সদা ॥
পিতৃপিতামহাবংশ্যঃ সংহতো দত্তবেতনঃ।
বিখ্যাতপৌরুষোজন্যঃ কুশলঃ কুশলৈর্যুতঃ ॥

ইতি ব্যূহকথনং।

অষ্টমঃ পৰিচ্ছেদঃ।

অক্ষৌহিনীকথনং।

অথ অক্ষৌহিণীকথনং,—

একো ৰথো গজশ্চৈকো নৰাঃ পঞ্চপদাতয়ঃ।
ত্ৰয়শ্চ তুৰগাশ্চৈব পত্তিৰিত্যভিধীয়তে॥
পত্তিন্তু ত্ৰিগুণামেতামাহুঃ সেনামুখং বুধাঃ।
ত্ৰীনি সেনামুখানিচ গুল্ম ইত্যভিধীয়তে॥
ত্ৰয়ো গুল্মা গণো নাম, বাহিনীতু গণাস্ত্ৰয়ঃ।
স্মৃতাস্তিস্ৰস্তু বাহিণ্যঃ পৃতনেতি বিচক্ষণৈঃ॥
চমূস্তু পৃতনাস্তিস্ৰশ্চমূতিস্ৰস্ত্বনীকিনী।
অনীকিনীং দশগুণাং প্ৰাহুৰক্ষৌহিণীং বুধাঃ॥

ৰথ ১ গজ ১ মানুষ ৫ ঘোঁৰা ৩ আকে পত্তি বোলে। ৰথ ৩ গজ ৩ ঘোঁৰা ৯ মানুস ১৫ আকে সেনামুখ বোলে। ৰথ ৯ গজ ৯ মানুস ৪৫ ঘোঁৰা ২৭ আকে গুল্ম বোলে। ৰথ ২৭ গজ ২৭ মানুহ ১৩৫ ঘোঁৰা ৮১ আকে গণ বোলে। ৰথ ৮১ গজ ৮১ মানুষ ৪০৫ ঘোঁৰা ২৪৩ আকে বাহিনী বোলে। ৰথ ২৪৩ গজ ২৪৩ মানুহ ১২১৫ ঘোঁৰা ৭২৯ আকে পৃতনা বোলে। ৰথ ৭২৯ গজ ৭২৯ মানুস ৩৬৪৫ ঘোঁৰা ২১৮৭ আকে চমূ বোলে। ৰথ ২১৮৭ গজ ২১৮৭ মানুস ১০৯৩৫ ঘোঁৰা ৬৫৬১ আকে অনীকিনী বোলে। ৰথ ২১৮৭০, গজ ২১৮৭০, মানুস ১০৯৩৫০ ঘোঁৰা ৬৫৬১০ আকে অক্ষৌহিনী বোলে।

অথবা—

নাগাযুতং বৈ ত্ৰিগুণো ৰথানাং
লক্ষঞ্চযোধা দশলক্ষবাজী।
পদানুবৃত্ত্যাঃ ষট্‌ত্ৰিংশলক্ষা
অক্ষৌহিণীং তাং কবয়ো বদন্তি॥ ইতি॥

দ্বাৰাফুক্কনশাসনাদ্বহুবিধান্ গ্রন্থান্ বিচার্য্যাধুনা,
বাগীশো গুৰুপাদপদ্মমধুপঃ শ্রীবাসুদেবার্চ্চকঃ।
নাম্নানীতিলতাঙ্কুৰং নৰপতেৰানন্দসম্পাদকং
যত্নাৎ সন্তনুতে তু যস্য সদসি জ্ঞানাম্বুৰেৎপণ্ডিতঃ॥

ইতি বিদ্যাবাগীশকৃতৌ নীতিলতাঙ্কুৰগ্রন্থে কার্য্যাকার্য্যবিচাৰ-মন্ত্রণা-তৎস্থাননিৰূপণ-প্রকৃতিকথন-ৰাজমণ্ডল-নীতিবৃক্ষ-সন্ধিবিগ্রহ-যানাসন-দ্বৈধাশ্রয-যুদ্ধযান-কোটচক্র-তদ্ভেদনোপায়-ব্যূহনির্মাণাক্ষৌহিণীকথনং সমাপ্তং।

Government of Assam

Department of Historical and Antiquarian Studies.

PUBLICATIONS FOR SALE

The Department has published several old historical masterpieces in English and in Assamese, edited on most up-to-date lines. Each Assamese chronicle is furnished with Preface and Introduction in English and Assamese, and Marginalia against each paragraph. The *Asamar Padya-Buranji*, the *Kachari Buranji*, the *Jayantia Buranji* and the *Assam Buranji* (1648-1681 A.D.), have elaborate Synopses in English. Publication No. 6, *Tungkhungia Buranji*, is the first systematic English translation of an Assamese chronicle. In the paucity of written and authentic records about Cachar and Jayantia, our publications, *Kachari Buranji* and *Jayantia Buranji*, will serve as valuable sources of information to all interested in the history of the two kingdoms. The Persian chronicle *Baharistan-i-Ghaybi*, the only extant manuscript of which is in the Bibliotheque Nationale of Paris, is already well-known to scholars in India. The complete English translation of this chronicle, published for the first time, will be a valuable mine of information to students of Mughal history.

LIST OF PUBLICATIONS

1. ASSAM BURANJI.—A history of Ahom rule in Assam, 1228-1826 A.D. An enlarged version of Kasinath Tamuli-Phukan's chronicle by Harakanta Barua. Pp. xii+152. Cloth, Rs. 2-8; Paper cover, Re. 1.

2. KAMRUPAR BURANJI.—A detailed history of the Ahom-Mughal conflicts, with chapters on ancient Kamarupa. Pp. xvii+152. Cloth, Rs. 2-8; Paper cover, Re. 1.

3. DEODHAI ASAM BURANJI.—A collection of old chronicles dealing with the earlier Ahom history, neighbouring tribes, Ahom customs, etc. Pp. lxx+222. Cloth, Rs. 3.

4. ASAMAR PADYA-BURANJI.—Two metrical chronicles of Assam, 1679-1819 A.D., by Dutiram Hazarika and Bisweswar Vaidyadhipa respectively. Pp. lv+278; Synopsis in English, pp. 279-308. Cloth, Rs. 3.

5. TUNGKHUNGIA BURANJI.—A history of Assam from 1681 to 1806 A.D., in Assamese, by Srinath Barbarua of the Duara family. Pp. xlvii+186. Cloth, Rs. 2-8.

6. TUNGKHUNGIA BURANJI.—A history of Assam from 1681 to 1826 A.D., in English. With Genealogical Tables, Bibliography, Glossary and Index. Published by the Oxford University Press.* Pp. xxxii+262. Cloth, Rs. 10.

7. KACHARI BURANJI.—A history of Cachar from the earliest times to the reign of Kachari Raja

*This book can be had of the Publishers, Oxford University Press, Mercantile Buildings, Lal Bazar Street, Post Box No 530, Calcutta and Amen House, London, E.C. 4.

Tamradhwaj Narayan and the Ahom King Swargadeo Rudra Singha. With a frontispiece of King Rudra Singha receiving the homage of the Rajas of Cachar and Jayantia. Pp. xxxiv+ 124 ; Synopsis in English, pp. 125-143 ; and an episode in the history of the Kacharis, pp. 144-149. Re. 1-8.

8. JAYANTIA BURANJI.—A history of Jayantia from the earliest times to the reign of Jayantia Raja Lakshmi Singha and the Ahom King Swargadeo Siva Singha ; Jayantia matriarchal system ; History of Khyrim. With an Introduction by Mr. S. K. Dutta, B.A. (Cal.), B.Sc. (Lond.), Barrister-at-Law, Honorary Deputy Director of the Department of Historical and Antiquarian Studies ; and a frontispiece of King Rudra Singha receiving the homage of the Rajas of Cachar and Jayantia. Pp. xxiv + 177 ; Synopsis in English, pp. 179-190. Re. 1-8.

9. BAHARISTAN-I-GHAYBI.—A history of the conflicts of the Mughals with Assam, Bengal, Bihar and Orissa during the first three decades of the seventeenth century, by Mirza Nathan, Mughal Fouzadar at Gauhati. Translated from the original Persian by Dr. M. I. Borah, M.A., B.L. (Dac.), Ph.D. (Lond.), Head of the Department of Persian and Urdu in the University of Dacca. In two volumes, pp. xxiv+933. Cloth, Rs. 10 per set.

10. TRIPURA BURANJI, or *Tripura Desar Katha*.—A historical and descriptive account of Tripura, with special reference to the events of 1710-1715 A.D., by two Assamese ambassadors of King Rudra Singha, 1696-1714 A.D. From the original

manuscript in the British Museum, London. With a frontispiece of King Rudra Singha receiving the homage of the Rajas of Cachar and Jayantia. Pp. xx+103. Re. 1-8.

11. BULLETIN No. 1.—With an Introduction by His Excellency Sir Laurie Hammond, Governor of Assam, 1927-1932. Pp. viii+48. Re. 1.

12. BULLETIN No. 2.—With an Introduction by His Excellency Sir Michael Keane, Governor of Assam, 1932-1937. Pp. xii+76. Re. 1.

13. BULLETIN No. 3.—A souvenir of the Opening Ceremony of the Narayani Handiqui Historical Institute. Containing (1) the Speech of His Excellency Sir Michael Keane, Governor of Assam; (2) Honorary Provincial Director's Speech; (3) Account of the Opening Ceremony; (4) Introductions to Bulletins I and II; (5) Extracts from the D.H.A.S. Publications. With portraits of His Excellency Sir Michael Keane, Rai Bahadur Radhakanta Handiqui, Mrs. Narayani Handiqui, Sir Edward Gait, Narayani Handiqui Historical Institute, etc. Pp. iv+52. Re. 1-8.

14. ACCOUNT OF ASSAM.—Compiled in 1807-14 by Dr. Francis Hamilton, formerly Buchanan. Text from a copy in the India Office Library, London, 1940. Pp. x+104. Re. 1-8.

15. ASSAM BURNJI.—A history of Assam from 1648-1681 A.D. With appendices: Chronology of events in the history of Assam from 1468 to 1825 A.D.; List of Ahom Kings and their period of reign, etc. Pp. xx+67; Synopsis in English, pp. 69-84. Re. 1.

16. ANKIA NAT.—Containing the extant dramas of Sankardeva, Madhabdeva and Gopaldeva. Edited with an Introduction in English, together with a Synopsis of the dramas in English. Pp. xxvi+269. Rs. 3.

17. BULLETIN No. 4.—A souvenir of the Unveiling Ceremony of the portrait of the late Mrs. Narayan Handiqui held on February 7, 1940. Containing (1) The Hon'ble Miss Mavis Dunn's Speech, (2) Honorary Provincial Director's Speech, (3) Honorary Assistant Director's Speech, etc. With portraits of Mrs. Narayani Handiqui, Narayani Handiqui Historical Institute, Hon'ble Miss Mavis Dunn, His Excellency Sir Michael Keane, and Rai Bahadur Radhakanta Handiqui. Pp. iii+46. Re 1.

18. ASSAMESE, ITS FORMATION AND DEVELOPMENT.—A scientific treatise on the history and philology of the Assamese language, being a thesis approved for the Ph. D. Degree of the Calcutta University in 1935, by Dr. Banikanta Kakati, M.A., Ph. D., Professor, Cotton College, Gauhati. Pp. xxxiv+410. Cloth, Rs. 10.

19. NITILATANKUR.—A treatise on politics and warfare compiled by Bagis Sarma at the instance of Duara-Phukan, an Ahom military official of the reign of King Siva Singha (1714-1744 A.D). Edited by Mr. S. C. Goswami, I.S.O., Inspector of Schools, Assam Valley Circle. Pp.xii+40. Re. 1.

Of the above books

Nos. 1 to 14 have been edited by Rai Bahadur Dr. S. K. Bhuyan, M.A., B.L. (Cal.), Ph. D. (Lond.), Honorary Provincial Director ;

No. 15 by Mr. S. K. Dutta, B.A. (Cal.), B. Sc. (Lond.), Barrister-at-Law, Honorary Deputy Director ; and

No. 16 by Srijut Birinchi Kumar Barooah, M. A., B. L , Honorary Assistant Director of the Department of Historical and Antiquarian Studies, Assam.

In addition to the above, the following books published by the Assam Government Press, Shillong, have been stocked by us for sale,—

1. DESCRIPTIVE CATALOGUE OF ASSAMESE MANUSCRIPTS.—Contains description of several representative ancient Assamese and Sanskrit manuscripts, compiled by the late Pandit Hemchandra Goswami. With Preface and "A Note on 'Assamese Manuscripts" by Rai Bahadur Dr. S. K. Bhuyan. Pp. xxxvi+256, and Index, pp. 257-274. Cloth, Rs. 5.

2. AHOM BURANJI.—A history of Assam from the earliest times to the end of Ahom rule, in Ahom character with parallel English translation. Edited and translated by the late Rai Sahib Golap Chandra Barua. Pp. xi+388. Cloth, Rs. 6.

3. ASSAM BURANJI.—A history of Assam from 1228 to 1833 A.D., by Kasinath Tamuli-Phukan. Pp. i+136. Cloth, Rs. 2-8.

4. GHORA NIDAN.—A hand-book on the diseases of the horse and their remedies : Assamese text with parallel English translation. Edited by the late Srijut Tarini Charan Bhattacharjee. With an Introduction by Rai Bahadur Dr. S. K. Bhuyan. Pp. viii+91, and Glossary, pp. 93-108. Cloth, Re. 1-6.

5. KAMARATNA TANTRA.—A book dealing with Tantrika-shat-karma, etc. Edited with parallel English translation by the late Pandit Hemchandra Goswami. Pp. v+110. With various mystical diagrams appended to the same. Cloth, Re. 1-8. (*Sale restricted*).

TO BE HAD OF .

Office of the Department of Historical and Antiquarian Studies,
Narayani Handiqui Historical Institute,
GAUHATI, ASSAM, INDIA.

In Europe—Our publications are stocked for sale by
Arthur Probsthain,
Oriental Bookseller and Publisher,
41, Great Russell Street, LONDON, W.C. 1.